

K-5817a

П126830

Літературний

журнал.

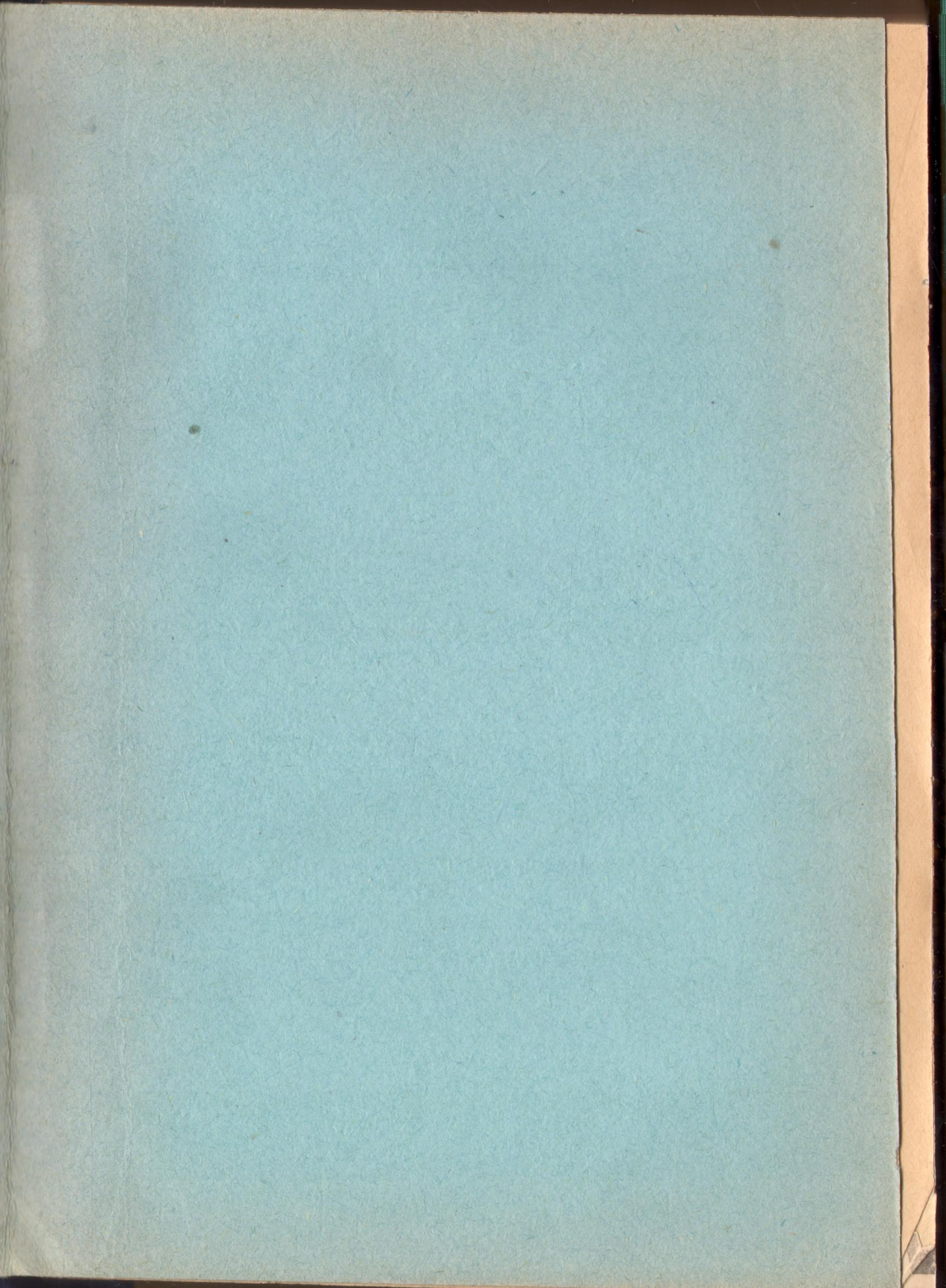
1938, №4.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00476286

3

К. 5817А

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

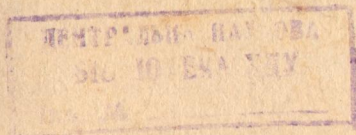
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

4

КВІТЕНЬ

1938

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

ЗМІСТ

	Стор.
Г. Петровський — Привіт героїчним папанінцям від українського народу!	4
Павло Кононенко — Мати. Поезія	5
Ефраїм Райцин — Над Амуром. Повість	7
М. Хашеватський — Сад. Поезія	23
Павло Ходченко — Одарка. З повісті „Сорочинська трагедія“	24
Арон Копштейн — Курди співають. Поезія	40
Іван Сенченко — Напередодні. Роман. (Продовження)	41
Терень Масенко — Степ. Роман. (Продовження)	66
Дм. Петровський — Батько Боженко. З роману „Шорс“. Переклав Микола Оглоблін	76
Іван Чумаченко — Фіалки. Поезія	110
Шандор Гергель — Ранок у Будапешті. Оповідання. Переклав Михайло Івашура	111
Суд народний знищив банду скажених виродків. (Резолюція зборів харківських письменників)	114
Ігор Муратов — Запроданцям і зрадникам прокляття	115
Валентин Бичко — Їм смерть усім одна	117
Григорій Кот — Ніколи і ніхто не зробить нас рабами	118
Павло Тичина — Горький. Поезія	119
Проф. О. І. Білецький — Горький і українська література. Стаття	120
Іван Плахтін — Перше знайомство з О. М. Горьким	123
Анатолій Кроль — „Жити — працювати — радіти!“	126
Семен Шаховський — Найвидатніший український прозаїк. До 25-річчя з дня смерті М. Коцюбинського. Стаття	129
Катерина Коцюбинська — Будинок М. Коцюбинського в Чернігові	149

СЛАВА СТАЛІНСЬКИМ ПИТОМЦЯМ,
БЕЗСТРАШНИМ ГЕРОЯМ,
ЗАВОЙОВНИКАМ І ДОСЛІДНИКАМ
ПІВНІЧНОГО ПОЛЮСУ —
ПАПАНІНУ, КРЕНКЕЛЮ,
ШИРШОВУ, ФЕДОРОВУ!

ПРИВІТ ГЕРОІЧНИМ ПАПАНІНЦЯМ ВІД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ!

Від імени ЦВК України радий вітати славних героїв - папанінців — завойовників Арктики — з поверненням на батьківщину, до Москви.

З величезною увагою стежив український народ за роботою відважних героїв. Блискуче виконавши сталінське завдання, товариші Папанін, Кренкель, Ширшов і Федоров показали зразки більшовицької роботи, як треба виконувати завдання партії і уряду.

Ніякі труднощі не зламали героїчної волі папанінців. Вони продемонстрували перед усім світом, який міцний і могутній радянський народ, на які подвиги він здатний.

Слава героям!

Хай живе наша партія, наш вождь товариш Сталін і великий радянський народ!

Г. Петровський

Союзфото

Героїчна четвірка папанінців

*Зліва — направо: П. П. Шишов, Е. Т. Кренкель, І. Д. Папанін,
Є. К. Федоров на борту криголама „Ермак“ 15 березня 1938 р.*

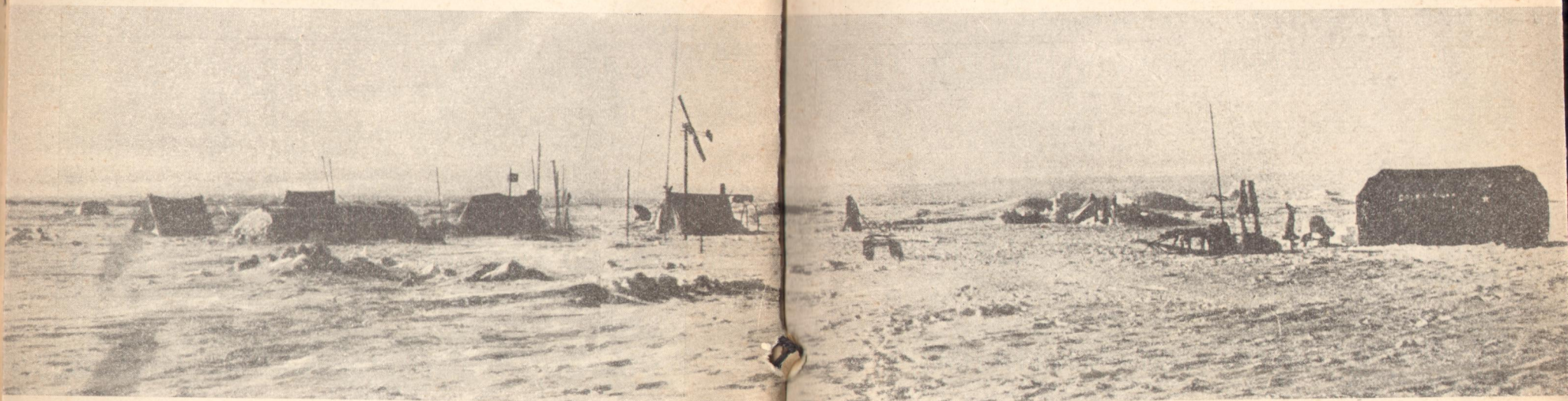

1

ДРЕЙФУЮЧІ СТАНЦІЯ „ПІВНІЧНИЙ ПОЛЮС“

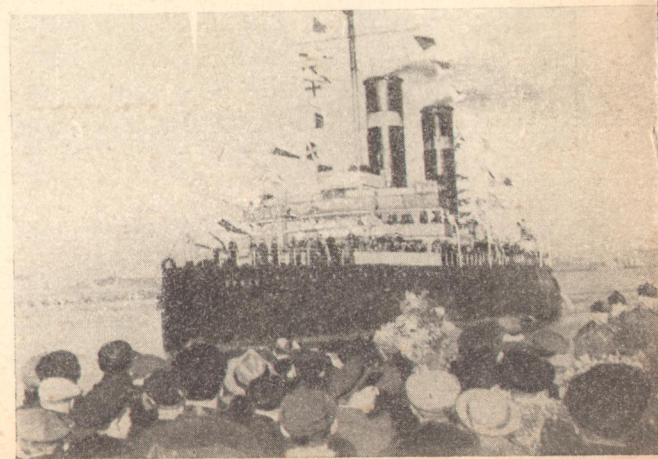
2

4

1. В радіонаметі. Зліва — направо герої Радянського Союзу І. Д. Папанін та Е. Т. Кренкель.
2. Є. К. Федоров будує свою крижану обсерваторію.
3. Табір експедиції на дрейфуючій станції „Північний полюс“.
4. Е. Т. Кренкель має поїду перед тимчасовою кухнею. Справа — житловий намет зимувальників дрейфуючої станції.
5. Криголам „Єрмак“ наближається до причалу Торговельного порту Ленінграда 15 березня 1938 р.

(Ілюстрації Союзфот)

5

Радянський прапор на Північному полюсі

Союзфото

Павло Кононенко

МАТИ

Небо зоряне, безкрає
Видно із кімнати.
Синові розповідає
Про минуле мати :

„Над узгір'ям чорні хмари
Падали дощами.
Героїчно комунари
Билися з панами.

Через гору, на долину
Шлях крутий повився.
Там твій батько, любий сину,
З ворогами бився.

Після шабельного бою,
Кінної атаки,
Бігли злякано юрбою
Панські гайдаки.

Гнав їх батько переможно
По глухих баюрах,
І тікав „ясновельможний“
Отаман Петлюра.

Понад річкою Сулою
Дорога в крові вся.
Там твій батько, під горою,
З бандою зустрівся.

Зайнялась над ним заграда,
Зброя з рук упала.
Біля річки, десь у травах
Чайка заридала.

Прокотився гуркіт грому
Грозами довкола,
Не повернеться додому
Батько твій ніколи.

У боях за рад країну,
За свою свободу,
Героїчно він загинув
За життя народу.

Проминули дні тривожні,
Перекоп і Малін.
І цвіте життя заможне,
Що створив нам Сталін.

Дніпропетровськ, 1938 р.

Ефраїм Райцин

НАД АМУРОМ

ПОВІСТЬ

I

До самої прикордонної застави — кілометр з лишком — хлопчики пробігли не зупиняючись.

— Товаришу начальник!.. — крикнув більший.

— Чужі люди! — підхопив менший.

— Швидше!.. Втечуть...

Начальник застави запитав у дітей:

— Де ви їх бачили і коли? Нехай один говорить.

Легко сказати „нехай один“. А як удержатись, коли хочеться докладніше, а головне, швидше передати начальникові всі відомості про підозрілих людей, які раптом опинились на городі.

Хлопці, перебиваючи і доповнюючи один одного, розказують, як гуляли після обіду у футбол — м'яч вони змайстрували сами з ганчірок і клоччя, — як один дав свічку, і м'яч залетів на город, як другий кинувся туди, і раптом вони побачили...

— Один з них китаець... — сказав менший хлопець.

— Мовчи, коли не знаєш, — зупинив його більший. — Не китаець, а кореець. А другий наш...

— Який він наш, — обурився менший. — Він тільки схожий, але це білогвардієць. Я знаю.

Більший звіяковів, але не піддався.

— Товаришу командир, я одразу побачив, що це підозрілі люди, і сказав їм: „Ходіть, ми вам покажемо, де шлях“. Я хотів одвести їх сюди, ну, а вони вилаялись і пішли собі далі. А ми побігли сюди.

Прикордонники зібралися швидко. Наказ начальника був короткий:

— На нашій ділянці перейшли кордон двоє чужих. Знайти їх, схопити живцем.

Дорогою до колгоспу мирно торохтіла півторитонка. Сонце хилилось на захід, готуючись спуститись по той бік щербатого Хінганського хребта. Зелені сопки посиніли від прохолодку-

ватого, надвечірнього вітерця. Широка річка пінилась, ганяла хвилю по хвилі, і, здавалося, поспішала, щоб випередити машину.

Машина посувалась не швидко. Шофер — старший тракторист колгоспу Генах Гесін — був у гарному настрої. Він дістав нове магнето. Можна буде завтра зранку виїхати на корчування нової ділянки. Генах зручніше вмотився коло руля. Йому здалося, що він уже сидить на тракторі, трактор знову слухняний і не вередує, вириває з родючого ґрунту довжелезні коренища дерев з такою ж легкістю, як відривають від одєжі колючки будяка.

„Візьму завтра Ету на корчування, нехай попрацює зо мною“, — подумав про себе Генах і сторожко глянув на свого пасажира в кабінці. До Ети він просто ставився як старший товариш, і тепер злякався, що, може, хтось почує та подумает бо-зна що. Ні, його думок ніхто не почув.

Поруч Генаха сидів голова колгоспу Шодем Сівак. Шодем хазяйським оком оглядав тайгу, що розлягалась навколо, вишукував ділянки, які можна буде навесні викорчувати й освоїти під ріллю. Треба збільшити засівну площу. Прибувають нові переселенці. Сільськогосподарського реманенту вистачає. Та й землі, либонь, скільки завгодно. Правда, нелегко вона дається в руки. Ох, і цупко ж захищає тайга свою дикість! Які барикади вона наготувала з бурелому, яке могутнє коріння залишила собі у спадщину від вирубаних столітніх кедрів, які підступні болота і паді розкинула на кожному кроці, скільки міриадів комашні, „гнусу“ і гедзів вигадала, щоб боронити свою незалежність. „Та нічого! — думає Шодем про тайгу, як про живу істоту, — недовго лишилось їй опиратись. Подолаємо стареньку“.

Шодем замріявся, не помітив, як двоє в цивільному раптом зупинили машину.

— Товариш Сівак? — спитав неголосно один з них.

— Доброго здоров'я, товаришу Козлов, — зрадів Шодем, пізнавши начальника застави.

— Чи можна на вашій машині проїхати кілька кілометрів по шляху? — запитав Козлов.

Прикордонники сіли в кузов... Машина рушила. Дерев простягли по землі довгі карлючкуваті тіні. Щойно чіткі й чорні тіні помітно сірішали, втрачали свою чіткість і потроху губились на почорнілому фоні тайги. Сутеніло. Кущі дубняку, пробігаючи повз машини, набирали вигляду живих істот, що причаїлись з лихим наміром. Все довкола сповнилось підозрілим шелестом.

За одним з поворотів звивистого шляху забовваніли дві постаті.

— Проїдемо повз них, не зупиняючись, — нахилився Козлов до шоферової кабінки.

Генах дав газ. Двое незнайомих, зачувши гуркіт мотора, оглянулись. У сутінках можна було, порівнявшись з ними, помітити, що один літній чоловік з військовою виправкою, а другий — з вигляду кореець.

— У нас мотор зіпсувався, — почув Генах трохи згодом голос Козлова. Він здивовано повернув голову, побачив перед собою серйозне обличчя начальника застави і зупинив машину. Зрозумів, що це не жарт, що так треба.

— Злізьте, — сказав йому Козлов, — і пошукайте, що там попсувалось.

Генах підняв капот і з французьким ключем в руках почав поратися коло мотора. Прикордонники тим часом непомітно вислизнули з кузова, сховались за колесами. Шодем вийшов з кабіни і з удаваною байдужістю засунув руки в кишені штанів.

Від несподіванки подорожні навіть не зробили спроби схопитись за зброю. Обое враз підвели руки вгору, побачивши зненацька перед собою дула двох маузерів. Вони мовчки дали себе обеззброїти.

Генах просунув машину трохи вперед, знайшов рівну галлявинку, зробив поворот і, під'їхавши, забрав прикордонників разом з непрошеними гістьми.

Начальник застави, не спускаючи ока з затриманих, сказав тихо Сівакові:

— Це ваш хлопчик і маленький Зямка Соловей перші прибігли сказати, що бачили якихось двох підозрілих чоловіків. Молодці хлоп'ята!

Затриманий, немолодий, з військовою виправкою чоловік, оскажнів, почувши, що діти викрили його.

Шодем це помітив.

„Да, — подумав про себе Шодем, — ми всі, і дорослі і малі, стоїмо на варті радянського кордону“.

„А наш колгосп, — виникла несподівана думка, — недавно нагадував заїзний двір: один прибуває, другий покидає його. На кордоні так негодиться. Біробіджан не просто автономна область, вона прикордонна область. Треба знати кожного, як самого себе.“

За сопки показався тонкий серп молодого місяця. Глибоке сине небо вкривало просторим шатром поснулу тайгу. Зірки, наче грона стиглого винограду, виринали на небосхилі. Молочний шлях ще тільки вимальовувався. Навколо була непорушна тиша. Тільки десь далеко, — можливо, по той бік річки, на чужому березі, — завивали шакали.

Машина під'їхала до застави.

II

Ета Шенкер вдягалась: вихідний день був дуже до речі. Можна вчасно прийти на репетицію драмгуртка, і режисер цього разу не ганитиме її за спізнення,

„Який він смішний,— думала Єта, поправляючи зачіску перед дзеркальцем,— високий, з такою патлатою головою на тонкій шиї. Сам довжелезний, а ніс кирпатенький, наче кнопочка під чорними волохатими бровами“.

Сама себе піймала на тому, що думає про нового керівника драмгуртка. Досі вона ніколи не придивлялась до хлопців—які вони: носаті чи кирпаті, вродливі чи непоказні з себе. Найбільше вона товаришувала з Генахом Гесіним. Генах—справний тракторист і товариш добрий. Дарма, що старший віком, він радиться з нею іноді, допоміг їй вступити до комсомолу, розповідає багато цікавого з свого життя і з прочитаних книжок.

Вони знали одне одного ще з дитинства. Але спитайте Єту, якого кольору Генахові очі, вона не зможе напевне сказати. Здається, зелені. А от Воля Каціні...

Єта йшла широкою вулицею колгоспу. Проти старих двоповерхових бараків-гуртожитків і почорнілих від старості маленьких халупок вишикувались рівною стрічкою декілька нових просторих будинків з чепурними присінками. Жовтаве дерево було ще свіже і хати пахли лісом. Коло кожної хати було невідгороджене чимале подвір'я і комора. Це все збудували для кращих колгоспників.

Їй з матір'ю теж обіцяли на другу чергу окрему хату. А Генах молодець. Його першого преміюють хатою.

Думки Єти легко перестрибують на драмгурток: Воля каже, що вона обдарована актриса.

— Ти талант,— сказав він Єті після першої репетиції,— шкода буде, коли отак залишишся дояркою. Для нашої сцени це буде велика втрата.

Серце Єти щемить. Її вабить до сліпучих огнів рамп. Воля дуже мальовничо описує, яку високу насолоду має актор, коли кожен його рух, кожне слово хвилює, підхоплюється глядачами, викликає їх оплески. Актор своєю грою облагороджує людей. Вони вчаться тонкіше все відчувати. Мистецтво,— каже Воля,— дає людям щастя.

Думки рояться, випереджають одна одну, і Єта чомусь згадує своє далеке дитинство на маленькій залізничній станції між Казятином і Уманню.

Вона жила з матір'ю коло самої станції. Гратися було ні з ким. Вона йшла в поле, рвала волошки, ромен, барвінок, або цар-зілля, чи дзвіночки, сплітала вінки, прислухалась до таємничого дзижчання комашні, знаходила по запаху терпкий чебрець і п'янку м'яту.

Але до приходу пасажирського поїзда дівчинка неодмінно верталась на станцію.

Поїзди здіймали велику куряву. Вікна вагонів бували вкриті грубим шаром пилу і крізь шибки виглядали з вагонів пасажири. Звідки вони, і куди їдуть? Вона сама собі відпові-

дала на це, вигадувала різні історії і потім вірила, що так і було насправді.

Одного разу побачила у вікні сумне втомлене обличчя.

Дев'ятирічній дівчинці стало жаль похмурого дяді. Її маленьке серце вщерть було сповнене благородних поривів. Вона хотіла покликати його в поле, сплести для нього пишний вінок, повести на моріжок, де соковита, запашна трава, де пурхають метелики, де коники співають і джмелі гудуть. Хотілось розповісти цьому заклопотаному дяді, про що дзюркоче струмочок і перешіптуються балакучі явори за станційкою. Але вона знала: дядя однаково не послухається її, розважити можна його хібащо привітною усмішкою. І Єточка почала всміхатись пасажиrowі, що стояв коло вікна заповорошеного душного вагона. І це вплинуло. Похмурий пасажир побачив чисте личко симпатичної дівчинки з вінком польових квітів на голові, подивився, як вона підтанцює перед ним, і на суворому обличчі з'явилась лагідна посмішка.

Для неї це була найкраща плата за її старання.

„Вже тоді,— подумала Єта,— я була актрисою і робила корисне людям. Виходить, що актриса, як і доярка, теж може бути корисна. Спитаю на репетиції в Генаха, якої він думки про актрис“.

III

Проте Генах Гесін цього разу на репетицію не пішов. Сьогодні увечері правління колгоспу мало остаточно розподілити між колгоспниками нові хати.

Окрема хата! Яка це радість! Особливо для його передчасно постарілої матері. Адже вона все життя поневірялася в чужих, найманих хатах, всі роки свої мусила варити обід коло чужого вогню. Скільки води сплило з дитинства, а Генах добре пам'ятає, що не раз бачив сльози безсилого гніву на материних очах, коли в'їдлива господарка, щоб допекти, відсувала їхній горщик з варевом до найдальшого кутка в печі. Або, навпаки, ставила його на самий жар, щоб мізерний шматок м'яса звуглився, а пісна каша задиміла, поки мати помітить хазяйчині підступи.

Останні дні Кейла — Генахова мати — сяяла. За давно встановленим звичаєм, в їх родині ніколи не потурали сантиментам. Один тільки раз, пам'ятає Генах, його поцілував батько, та й то коли кудись поїхав, а мати, здається, і разу не поцілувала сина. Так само і на словах вони були завжди стримані, говорили тільки про справи. Незвично було в родині, щоб хтось із них мріяв уголос, ділився своїми прихованими думками.

Кейла сяяла, бо здійснювалась її найдавніша мрія. Ще день, ще два, і вона матиме свій окремий затишний притулок.

Вона зможе варити, що схоче і коли схоче, не доведеться більше терпіти від вередливих господинь, язикатих сусідок, і ніхто, буквально ніхто не матиме права совати носа в її горщик.

Обличчя її світилось. Проте, на очі Кейли наvertsалися сльози, і Генах розумів, що мати згадує покійного батька. Справді, добре було б, якби батько дожив до цього. Приватний учитель, що цілі дні бігав по лекціях, мріяв зробити з свого сина провізора чи лікаря, і ніколи не повірив би, що його син звичайною фізичною працею добився загальної пошани, забув, що таке злидні.

Кейла байдужим голосом говорить, що подвір'я коло нових хат не відгороджені, доведеться поїхати в ліс заготувати матеріал на паркан.

— Так, так,— стверджує поважно Генах,— паркани колгоспники робитимуть сами, кожен на свій смак.

— Пам'ятаєш паркан коло будинка Гомберга на нашій вулиці?— запитує мати.— Такі штахети не важко вирізьбити. Ось тільки не знаю, чи можна дістати підходящу фарбу в Біробіджані.

— Навряд,— висловлює сумнів Генах і не знає, як приступити до делікатної теми, що вже три дні не дає йому спокою.

Мати допитливо дивиться на Генаха. Він останні дні щось неспокійний, уважніший до неї, балакучіший, ніж звичайно. Це так незвично, що навіть непокоїть її. Серце матері давно вже чує, що її син сумує. Що ж, Ета непогана дівчина і вродлива. Вона Еточку ще змалку знає. Колись вони жили в одному місті, і батьки жартома говорили навіть, що коли діти виростуть, можна буде породичатись. Але породичатись батькам певно не судилося. Вони обоє вмерли.

Кейла зітхнула. Генах здригнувся, згадав, що мова була про фарбу.

— Можна і без фарби змайструвати гарний паркан.

— Авжеж можна,— погоджується мати,— а пофарбуємо потім.

Думки снуються далі.

„Отакий неспіливий,— пригадує Кейла про себе,— був і батько його. Щастя, що колись усе робилося простіше: засилали сватів, добалакувались про посаг, а ми, заручені, було і не знали. Тепер інші порядки, сватів не пошлеш, самому треба освідчитись. Хоч, може, воно й краще так. Менше сліз проливається. Але Генах... Боюсь, що він навіть поцілувати дівчину не наслідиться...“

Генах помітив на собі материн допитливий погляд і засовався на стільці. Можливо, вона щось підозрює. Хоч ні, це малоймовірно: Генах нікому ще не зв'язався своїм наміром одружитись. Треба спитатися поради у матері. Але як почати таку делікатну розмову?

Важко починати, коли невідомо, чи Єта... Він ще не говорив з нею про свої мрії, хоч в думках не раз малював собі той день, коли влаштується в окремії хаті і просто скаже Єті: „Знай, що це і твоя хата“.

Вночі, сам - на - сам з темрявою, він був, здавалось йому, дуже красномовний. Запальними словами в думках змальовував Єті, яке в них буде життя: вони обое — стахановці, їх об'єднана сім'я з чотирьох працездатних людей має найбільше в колгоспі трудоднів. Вони передові в полі і по тваринництву, а тепер будуть передові і в побуті. Їхня хата буде найкультурніша, найохайніша, найвпорядкованіша. Уява послужливо малює перед ним картину за картиною: вечорами вони вчаться в заочному університеті, підвищують свою загальну освіту, а окремо він готується на комбайнера, Єта на зоотехніка. Репетиції драмгуртка здебільшого відбуваються в них, бо тут ніхто не заважає, а після репетиції можна послухати патефон. Всі знають: у Гесіних найкращі пластинки до патефона, і не тільки джази, е і класична музика... Інші, за їхнім прикладом, теж тягнуться до культурного життя. Один купує бібліотечку художньої літератури, другий велосипед, третій привозить з міста гарні меблі, молодь будує невеликий стадіон, при школі утворюється гурток натуралістів, що прищеплює любов до природи, бажання пізнати кожну травку, ягідку, квітку, які буйно проростають навкруги в родючій тайзі...

„Звісно, — повернувся Генах з далеких мрій до дійсності, — це все буде з часом і без моєї участі, але негідно було б комсомольцеві скласти руки на грудях і ждати, поки все само собою зробиться“.

У мріях Генах промовистий. При зустрічах з Єтою його красномовність зникає, і зовсім важко починати, коли хочеться порадитися з матір'ю.

— Піду до правління колгоспу, — рішуче сказав він і взявся за кашкет.

— Іди, іди, сину мій...

Кейла проводила Генаха щасливим, повним гордості за нього поглядом.

IV

Репетиція драмгуртка не відбулась. Частина драмгуртківців поспішала на засідання правління колгоспу, а без них не можна було провадити репетицію.

Режисер ображено кривив губи. Він намагався копіювати манери керівника драмкурсів, на яких він з місяць учився в Києві і, не закінчивши, поїхав сюди. Воля був стрункий, високий парубок, з білим припудреним обличчям, повними губами і коротким підборіддям, яке ховав під маленькою борідкою. Зараз він гнівався на драмгуртківців, що не при-

йшли на призначену ним репетицію. Проте, побачивши Єту, полагіднішав.

Вийшли вдвох. Уже смеркалося, надворі похолоднішало. Стояла суха погожа осінь з теплими сонячними днями і холодними ночами. Осінь непомітно переходила в зиму.

Воля йшов поруч Єти і недбало куйовдив свою пишну шевелюру.

— Ось ти, Єто, доїш корів. Ти стахановка. Але хіба для цього ти народилась? Хіба тобі животити в цій глухій тайзі? Ти себе не цінуєш. У мене нюх професіонала, і я ось що скажу: даремно занашуєш свій талант. Подивись у дзеркало і сама побачиш, яке в тебе фотогенічне обличчя, тонкі чорні брови, гарно зачісане кучеряве волосся — я таки постарався вчора, — і енергійний вираз обличчя. А сині очі і римський ніс, гострі зубки, що білють між губками, червоними як вишеньки... Ні, з такою вродою тільки на сцену. Я з тебе зроблю велику актрису. Ану, нахмур брови, чи засмієся безтурботно, весело і по-молодечому бадьоро.

— Годі тобі дуріти, Воля, — сказала Єта, нахмурившись, і не стрималась, засміялась так, як він просив.

— Чудово, знаменито. Знаєш, що я тобі скажу? В театрі для тебе занадто тісно. Кіно — ось де твоє місце. Ліа де Путті, Мері Пікфорд, Пола Негрі... Єта Шенкер. Ні, ти їх перевершиш.

— Ідея, — вдарив він себе по лобі. — Напишу сценарій спеціально для тебе. Тайга... дрімучі ліси і непрохідні болота. Міради комашні в'ються над головами невтомних будівників ЄВАО¹, що з кірками і тракторами, екскаваторами і амоналом вгризаються в тайгові хащі. Перелякані тигри й ведмеді тікають на другий бік Амура... Єта Шенкер, визнана стахановка-доярка, знатна людина Біробіджана, довідується, що повідь відрізала колгоспників на сінокоші від продовольчої бази. Єта організує рятувальну експедицію. Жінка одного з колгоспників, що потребують допомоги, чинить опір. Вона з хижим гарним обличчям, випещена, нічого не робить і ревнує свого чоловіка до Єти. Словом, негативний тип. Всі її підступи зазнають невдачі. Прилітає з Хабаровська літак. Єта на літаку з парашутом за спиною і з великим бідonom молока в руках. Ось внизу хтось махає білим. Це сміливі косарі. Героїня фільму пізнала їх і стрибає з аероплана. Бідон тягне вниз, парашут не може вдержати її з бідonom, але вона не випускає його з рук. Захоплюючий трюк. За сто метрів від землі Єта відкриває запасний парашут, плавно спускається коло косарів і подає склянку молока чоловікові непривітної жінки...

Єта сміється. Вона почуває, що Воля пустує, плете нісе-

¹ Єврейська Автономна Область.

нітницю, але такого вона ще ніколи не чула, та й парашут — її давня мрія.

— Сценарій забраковано,— каже Єта жартівливо і бере Волю за руку.

— Можу запропонувати другий,— не розгублюється Воля, і знову куйовдить волосся театральним жестом. Він замислено дивиться в далечінь:

— Скажімо, так. До прикордонного колгоспу прибула кіноекспедиція на чолі з славним режисером В. Каціні, що ставить оборонний фільм. Сценарій він написав сам... Тайга, шалений вітер нещадно шматує вічнозелені корони столітніх кедрів, хилить до землі самотню гнучку березу. Хвилі набігають білими баранцями на розбурканій річці, вев'юрка лякливо притиснулася до стовбура міцного ясеня. Буря, ураган, імла. На тьмянній поверхні води хиткий човник з двома відважними прикордонниками. Вони роблять черговий об'їзд своєї ділянки. Вітер раптом вщухає, показується сонце, пташки чистять пір'я, на полі гарно поголені євреї-колгоспники збирають комбайном урожай. Бригадир дає знак. Колгоспники роблять перепочинок. Молодь на відпочинку вчиться стріляти в мішень. Єта Шенкер—найкраща комбайнерка району, ворошилівський стрілок. Вона й сьогодні перемогла всіх у стрільбі з коліна на триста метрів з бойової гвинтівки і легкою ходою йде до комбайна. Сутеніє. Єта кінчає роботу і повертається пішки додому з гвинтівкою за плечем. Вона любила режисера...

— Він дуже самовпевнений...— перебила Волю Єта.

— ...і звертає до річки, де той провадить зйомку з оператором. Вона весела і бадьора, збирає барвисті квіти для коханого і наспівує мелодійну пісеньку. Раптом чути крик. Вона насторожується, бере гвинтівку в руки і поспішає вперед. Крізь чагарник показується берег річки, і Єта бачить: беззбройного режисера з оператором захопили в полон два диверсанти. Хвилину вона вагається. Разом з диверсантами стоїть коханий, стріляти небезпечно. Але вона знає: радянський кордон обороняти обов'язок кожного громадянина, а тим більше ворошилівського стрілка. Часу гаяти не можна. Ось диверсанти відійшли на мить від полонених і кладуть кіноапарат з кіноплівкою в човен. Вона стріляє з коліна. Один диверсант падає. Другий хоче стати в захисток за спину Каціні. Єта стріляє знову, другий диверсант теж падає, але хитається і Каціні. Невже і його вбито?! Обличчя її скривлюється від раптового горя. Сльози поволі капають з очей. На постріли прибігають прикордонники. Я, тобто режисер Каціні, тільки поранений в ногу і трохи блідий. Крупним планом показується твоє щасливе обличчя. А в останній частині ти одержуєш орден і записуєшся зі мною, тобто з режисером кіноекспедиції, в загсі.

Ета мимоволі притискується до нього плечем. Навдивовижу чистий місяць посміхається до неї з синього нічного неба. Йому рідко доводиться бачити таку гарну закохану пару. Вона тихенько відштовхує Волю від себе.

— Не сподівайся, що рятуватиму тебе, тюхтія. Не лови гав.

— Яка ти невдячна,— ображається Воля,— я б міг написати сценарій, щоб режисер був герой,— я дійсно хоробрий,— але не зробив цього. Героїня по сценарію ти, бо ти оригінальніша, а ти ще кепкуєш!

— І записуватися в загсі теж оригінально? Всі картини в кіно так кінчаються,— дразнить Ета Волю.

Але він не слухає її, він дивиться на небо і стає мрійливий. Кучері лірично спадають на скроню. Воля говорить про те, що вже осінь, в природі все вмирає, засинає на цілу зиму. Навіть хмари, які невідомо звідки взялися, по-старечому зморщені. І це навіває тихий смуток. В такі дні починаєш сам себе жаліти, бо й справді жертвуєш собою задля майбутнього людства, а сам покищо позбавлений необхідних умов для гарного, культурного життя.

— Адже мені,— каже Воля,— пророкували великий успіх на сцені. Я б міг сам писати п'єси чи сценарії для кіно, а ось поїхав до Біробіджана, знову зробився голярем, бо знав, що тут бракує культури, що навіть нема кому поголити колгоспників. Так, я пішов на жертву, відмовився від особистого щастя в житті, відмовився від культурного оточення, до якого звик. Я зовсім не вимагаю, щоб мене за це якось особливо відзначили, ні, мені просто сумно стає, що нема тут рідної душі, якій можна було б звіритися своїми думками, переживаннями, в якій можна було б знайти підтримку в хвилини душевних хитань.

Воля говорив довго і пишномовно, робив значущі паузи і театральні жести. У слухний момент він притягнув до себе Ету і поцілував. Ета здригнулась, але не опиралася.

Це був її перший поцілунок.

V

Генах по дорозі зайшов до голови правління Шолема Сівака. Він поважав цього вже немолодого енергійного робітника, що змінив вузьке лезо столярського рубанка на широкий леміш колгоспного плуга і вивчив сільське господарство, ніби з діда-прадіда ходив коло землі.

Шолем сидів за столом посеред просторої кімнати і підраховував прибутки колгоспу за цей рік. Треба було на сьогоднішньому засіданні оголосити попередні підсумки господарського року і заробітки окремих колгоспників, щоб підперти цифрами правильність розподілу нових хат.

Засідання спокійним не буде. Це для Шолема ясно наперед. Є в колгоспі частина недавно прибулих переселенців, що — як каже сивий Міхель — мають дві гарні властивості: вони ще не пройшли лікнепу з сільського господарства, зате в сварках закінчили повний університет.

Звичайно, це перебільшення. Серед новоприбулих є непогані працівники. Гріх даремно чіплятись до них. Давно відомо, що старі оселенці Біробіджана часто ставляться до нових з погордою, мають їх за жебраків, нероб і ледарів, хоч і сами ще не так давно були переселенцями. Але ніде правди діти: найбільше мороки він має з новоприбулими. Ось, наприклад, Мойше Соловей. Все життя він був биндюжником, у нього здоровенні руки, широкі плечі, і працювати вміє: все горить під його руками. Поставили Мойше на конюшню, і коні останнім часом помітно поглаждали. Але характер у нього нестерпний. Завжди на щось нарікає, чимсь ображений, підозрює всіх у шахрайстві і раптом кидає роботу, мовляв, треба тікати звідси.

Остання суперечка вийшла з вини колгоспного рахівника. Власне, і рахівник тут не завинив нічим. Він захворів і довелося його одвезти до міста на операцію. Тим часом район вимагав відомостей про кількість трудоднів у кращих колгоспників. Підрахунок зробив комірник, і вийшло, що Соловей має чи не найбільше трудоднів. Сівак, як голова правління колгоспу, навіть відзначив у стінгазеті, що Мойше вийшов у першу шеругу знатних людей колгоспу. А потім, коли рахівник видужав і перевірів табелі, виявилось, що Мойшеві помилково записали зайвих сто трудоднів. Огут і почалося. Мойше одно тільки кричав, що його ошукали і що залишатися в колгоспі, де верховодять ошуканці, чесним колгоспникам неможливо.

Шолем відсунув від себе рахунки і підпер голову рукою.

Дуже легко зробити так, як дехто радить: виключити Мойше з колгоспу. Далеко складніше і вдячніше перевиховати такого Мойше, зберегти його для колгоспу, вдержати. Такий Мойше вбачає у всьому кривду, несправедливість, бо все життя був гноблений, кривджений і ошукуваний. Він ще не зрозумів нових умов життя в колгоспі...

— Заходьте, — сказав Шолем, зачувши стук.

Генах зачинив за собою двері.

— Га, це ти? — обернувся до нього Шолем. — Сідай.

Двері знову розчинились. В хату вдерся Мойше Соловей з перекошеним від гніву обличчям. Давно неголене обличчя було всіяне дрібними росинками поту і куточки губ у нього нервово посіпувались.

— Збудували нові хати... Цілим колгоспом будували... А розподіляти тільки між своїми?.. Як в газеті вміщати, то Соловей ударник, а як хату... то Соловей зайвий?! Ми не дамо шмаркачам хат...

Голос його зривався на високих нотах і знову гудів у широких грудях, що роздimalись як ковальський міх.

— Хто це „ми“? — суворо зсунув брови Шолем, — і кого ти обзиваєш шмаркачами? Хати дістануть кращі стахановці, а не шмаркачі, так само як і не бузотьори.

— Це виходить, я ще й бузотьор? — звернувся обурено Соловей до Генаха, шукаючи у нього співчуття. Він забув, що оце тільки натякав саме на Генаха, єдиного з молоді, який мав серйозні шанси одержати нову хату.

Генах нічого не відповів. Його обурила нова вихватка сварливого Мойше. Він зрозумів, у кого той поціляв, кажучи про „шмаркачів“. Соловей і йому подібні з новоприбулих здіймуть галас саме проти нього, як наймолодшого; в колгоспі почнуться чвари, один одного лятимуть, і хоч хату він одержить, але радість переїзду туди буде потьмарена.

— От що, Мойше, — спинив його Шолем, — скажеш свою думку на засіданні правління, а тут нам сперечатися немає чого. Іди в контору. Я скоро теж туди прийду.

Це було сказано спокійно і твердо. Мойше Соловей знітився: допіру гнівний і розлючений набрав приниженого виразу. Він потоптався трохи на місці і непевно сказав:

— Мені, Шолем, окрема хата до зарізу потрібна. Сам знаєш, нас п'ятеро, син хворий... заважає молодшим учитися...

— Скажеш про це все на правлінні, — повторив Шолем.

Соловей знову спалахнув:

— А крутити ми не дозволимо. Не ті тепер часи. Треба, щоб усе по справедливості... — закінчив він уже по той бік дверей.

Генах рішуче підійшов до столу:

— Сьогодні на правлінні колгоспу будуть затверджувати розподіл хат?

— І ти одержуєш одну з них, — відповів Шолем.

— Я одержую одну з них, — підхопив Генах, — але нам з цього не легше.

Шолем здивовано підвів брови.

— Нам з цього не легше, — повторив Генах, — бо потому почнеться нова буза. Соловей і компанія заведуть катеринку, мовляв, вони з того ж тіста книш, як і інші, а коли роблять таке, вони покинуть колгосп. І що ти думаєш? Вони таки покинуть, а нам навесні доведеться прийняти нову партію переселенців, знову привчати їх до роботи, до колгоспної дисципліни, словом, пережити всю цю маруду, і восени, можливо, знову почути, що частина колгоспників хоче нас покинути.

— Що ж ти пропонуєш? — запитав Шолем, і на його обличчі з'явилась насторожена ласкава посмішка. Він любив цього мовчазного юнака з несподіваними спалахами гарячої душі.

— На мою думку, — помовчавши, сказав Генах, — Мойшеві

Солов'ю треба дати нову хату. Він найбільший бузотьор, і за це, звичайно, ще не слід преміювати, але він непоганий робітник і колгоспові корисний. Якщо його втихомирить, поводитися з ним уважно і ласкаво, з нього буде щось путне. Крім того, йому з дітьми таки тісно в гуртожитку, а головне ми цим здихаємося безконечних суперечок і закріпимо новоприбулих. Побачать, що їх не скривджують, що через певний час вони, можливо, теж одержать окремі хати... Отже,—закінчив Генах і набрав повні груди повітря,—віддайте мою хату Солов'ю. Я від хати відмовляюся.

Шолем аж підвівся з стільця від подиву. Генах був схвилюваний, брався за кашкет кілька разів, але залишився. Йому було ніяково від пильного погляду Шолема.

— А що скаже твоя мати, Генах? — нарешті запитав Шодем.— А що скажуть колгоспники, що мають більше трудоднів, ніж Соловей, і більше за нього працюють у нашому колгоспі? А що скажеш ти сам собі,—примружився Шодем,—коли тобі полюбиться якась дівчина і ти схочеш одружитися?

Генах болісно скривився. Перед очима на мить промайнуло: Єта і Воля. Замість репетиції—він бачив здалеку, коли підходив до хати Волема Сівака,—Єта і Воля йшли, взявшись за руки, в тайгу.

Від уявлюваного дотику Волі до Єтиної руки Генах почув майже фізичний біль. Руйнувались усі його мрії, пов'язані з одержанням нової хати. „Єта, взявшись за руки з Волею, іде гуляти. Вона, видно, вся була захоплена тим, що до неї говорив Воля. А Шодем каже: „Полюбиться дівчина, одружишся“. Ні, всі надії пішли прахом“.

— Ні, я одружуватися так скоро не збираюся. Я все обдумав,—сказав Генах,—і хати не візьму. Бувай здорові!

— Зажди,—зупинив його Шодем.— Я сам оце тільки думав над тим, що Мойшеві слід було б дати хату, але не знав, як викроїти. Я подумав навіть, щоб свою віддати, та боявся, що мене зрозуміють не так, як слід.

Він підійшов до Генаха, взяв його за плечі, і, не знаючи, що далі робити, легенько штовхнув його до дверей.

— Ну, гаразд, іди. Я ще трохи посиджу дома.

VI

Єсь уже з тиждень, як Генах з ранку до пізньої ночі пропадав на своїй ділянці. Після великої зливи знову випогодилося. Небо було чисте,—ані хмаринки. Проте земля ще не висохла: масна грязюка смачно плямкала під плазунками трактора, розліталася на всі сторони, гальмувала роботу.

Генах несамовито корчував старі пеньки. Навмисне не да-

вав собі і хвилини перепочинку. Висмикнувши пеньок, він зіскакував з трактора і перший кидався до нового, щоб спеленати його залізним тросом і, як бранця в древній війні, прив'язати до своєї переможної колісничі — до трактора, а там уже ні глеюватий заболочений ґрунт, ні довжелезне розгалужене коріння не встоять проти „тридцятки“ та Генахової запеклості, що, здавалося, мала теж не менше як тридцять кінських сил потужності. Невпинною важкою роботою Генах намагався перевтомити себе і забути те, що останні дні ятрило його душевну рану. Часом йому це вдавалося, але не надовго. Ім'я Єти бривіло постійно в його ушах, перед очима стояла її ще по-дитячому незграбна постать, як бачив її востаннє, коли вона довірливо горнулась до того Волі.

„А, чорт!“ — щоразу уривав на цьому думки Генах і знову кидався на боротьбу з тайгою, ніби вона єдина стояла на перешкоді між ним і Єтою.

Додому вертався Генах украй стомлений, вечеряв і одразу ж лягав спати. Драмгуртка не одвідував. Не хотілось зустрічатися з Єтою. Противно було бачити осоружного йому режисера. Проте зустрічі з Волею уникнути не пощастило. Одного вечора Генах не всидів дома і вийшов поглянути, яка завтра буде погода. Людей на вулиці не було, але в колгоспі ще не спали. В усіх хатах світилося, разом із світлом з деяких вікон, линули патефонні звуки фокстротів, оперових арій та народних пісень. Тільки клуб стояв темний.

— Уже, певно, закінчили репетицію і розійшлися, — подумав Генах, — а „вони“ зараз десь прогулюються.

Він поспішив додому, щоб не зустрітися з „ними“. Кроків за двадцять від своєї хати до нього привітався Воля. Він був сам.

— Чому ти на репетиції не ходиш? — запитав Воля. — Ти нам зриваєш роботу гуртка.

— Пізно з роботи вертаюсь, — відповів сухо Генах.

— Це не відповідь, — похитав головою Воля. — Всі працюють допізня. Скажи просто, що не цікавишся виставою.

— Чого ж? Цікавлюсь. Ось тільки закінчимо корчування, і я знову буду акуратно приходити.

— Ат, — махнув Воля рукою, — некультурність.

Воля почував у стриманих словах Генаха приховану ворожість. Чому неприхильний цей мовчазний тракторист до нього, Воля догадувався і хотів дружньою розмовою розвіяти напруженість в їх стосунках. Він виголосив перед Генахом довгу промову. Крізь хашу пишномовних фраз про соціалізм, культуру, революцію, театр, мистецтво пробивалося Волине незадоволення тутешнім життям.

— Які інтереси хвилюють наших колгоспників? — патетично запитував Воля. — Вони працюють, добре заробляють і купують собі ще кожух, ще пару чобіт, ще одного кабана.

Хіба ж для цього треба було їхати на край світа, ка-зна куди, щоб вигодовувати свиней і корів?

— А чим погано вигодовувати свиней і корів? — не розумів Генах.

— Воно не погано, — підхопив Воля, — алеж хіба тільки того світу, що в вікні? Невже цим обмежуються всі наші інтереси? Воля взяв Генаха під руку.

— Скажу тобі по щирості, — провадив Воля, — я вважаю великою помилкою, що беруть переселенця, звиклого до міського життя, і роблять з нього колгоспника. Чого цим досягають? Культурніші переселенці тікають звідси, а ті, що лишаються, стають селянами... переходять на нижчий щабель.

Генах сердито звільнився від Волиної руки:

— Всі ледарі, що бояться руки замазати, співають у нас таких самих пісень, як і ти зараз. Ти, Воля, тільки спостерігаєш нашу працю, ну, погодиш за день кількох чоловіків, репетицію проведеш, і край, а наші колгоспники...

Він затнувся. Хотілося довести цьому пиховитому шелихвостові, що він не має права і жодних підстав згорда говорити про колгоспників. Лякала Генаха лише його незвичка висловлюватися. Він знав цей свій дефект, боровся з ним, і ніяк не міг здихатись його. Генах затнувся, добираючи слів, і не знаходив. Алеж мовчати також не годиться.

„Наплювати! Зрозуміє і так“.

— Наші колгоспники, — почав знову Генах, — заснували фундамент першої в світі єврейської автономної області. Який колосальний шлях проробили ми за цей час! Років п'ять-сім тому, коли ми тільки прибули сюди, євреї-переселенці мало що вміли робити. Тутешні козаки показували нам, як і чим треба обробляти землю. Дехто з них при цьому згорда кепкував з наших, як ти кажеш, шевців, кравців, і лимарів... Сумнівались вони, що з нас вийде щось путнє. А тепер ми — єврейський колгосп „Жовтнева Революція“ — з гордістю держимо прапор першості в районі. Ми сповнені ще більшої гордості з того, що наша область посіла цього року перше місце в сільському господарстві серед усіх областей Далекосхідного краю. Ми навчилися вирощувати хліб, збирати по два пуди меду з вулика, виховувати по дванадцять і більше поросят від свиноматки, сіяти рис на болотах, відвойовувати для себе в тайзі сотні й тисячі гектарів родючої землі.

Генах розчервонівся. Все те, що він передумав, сидючи на тракторі за рулем, купчилось у голові і просилося на язик. Взагалі мовчазний і скромний на людях, Генах цього разу дав волю словам.

— Невже ти не помічаєш, — доводив Волі Генах, — як видібно відрізняється старий колгоспник від новоприбулого переселенця? Новоприбулого здебільшого можна з першого погляду пізнати. У нього хапливі, нервові рухи, він часто гала-

сує, ремствує, ображається, вимагає і того, і сього, і іншого йому на кожному кроці ввижається, що його обдурюють, що з нього хитрують. Через те він сам часом хитрує, розказує нісенітниці про манну небесну, яку залишив дома, не робить нічого сам і іншим заважає, у все втручається, хоче одразу зробитися принаймні головою колгоспу. А через рік-два, диви, його і не пізнаєш. Він зникає до сільського життя, природа і боротьба з нею його вже не лякають, він звільняється від містечкової зайвої хапливості, ходить якось певніше по землі. Одразу бачиш: перед тобою людина, гідна себе, певна сил. Наші колгоспники дають освіту своїм дітям, сами читають газети, одвідують клубні вистави, беруть у бібліотеці книжки. Я — звичайний тракторист, а вивчаю твори Маркса, Леніна, Сталіна, керую політгуртком...

— Мене агітувати не треба, — сказав Воля. — Я і так за радянську владу. А щодо єврейської автономії — мушу тобі признатися: не розумію, навіщо вона нам здалася? Я скрізь почувую себе рівноправним громадянином і без неї.

„І цей з літунів, — подумав про себе Генах. — Поцвіриньчить, проспіває про свою відданість соціалізму, підлатається трохи, візьме аванс у колгоспі, а там пурхне, тільки його й бачили. Полетить в інші місця співати тієї самої пісні“.

Далі буде.

М. Хашчеватський

САД

Я знаю сад, чудесний сад,
Рожевий цвіту дим.
Ніколи сонце не згаса.
Над садом весняним.

А як він зветься — відгадай?
Чи ти вгадав тепер?
— Це рідний сад, це рідний край,
Це наш СРСР.

Там дерева цвітуть буйні,
Зростають день - у - день.
Там солов'ї в гущавині
П'яніють од пісень.

А як він зветься — відгадай?
Чи ти вгадав тепер?
— Це рідний сад, це рідний край,
Це наш СРСР.

Це садівник той сад зростив,
Чудесний садівник.
Його ім'я над садом тим
Горітиме повік.

Чудесну тайну відгадай,
І ти вгадав її.
— Цей дивний сад — наш рідний край,
А Сталін — садівник.

З єврейської переклала
Марія Пригара

Павло Ходченко

ОДАРКА¹

I

Весна підійшла непомітно, раптово. Але вона була несприятлива для хліборобства. Як тільки потанули сніги і відшуміли каламутні води, відразу ж почалися суховії. Дули південно-східні вітри й висушували ґрунт. Люди поспішали з посівом. Бо не посієш завчасно, пересохне земля, будеш сидіти без хліба. Та тільки як його й посієш, коли скрізь нестатки. Адже то поміщикам, багатіям під силу виставити і реманент живий та мертвий, і людей та насіння. А де бідноті, чи то маломощним середнякам взяти? Поки те роздобуде, це дістане, у супрягу з кимсь домовиться, а воно, дивись, земля вже й коркою взялась, порепалась, хоч пальці стромляй у щілини. Тоді й знай, що спливли золоті деньочки — не вернуться...

Одарка, дружина Григора, що ніколи не вилазив з строків у економії Чорниша, теж бідкалась, безпорадно розводила руками, біла себе об поли — з ким оратиме? Півдесятини того поля, а отже гине. Така скрута!.. І вона бігала від сусіди до сусіди.

Та так само клопотався тепер про супрягача й візник Харитон. У нього хоч і була пара коненят, алеж плуга, борони нема, паші на оранку не вистачає. Що його й робити? Вже він і ськ і так, — а нічого не виходило: не вимудруєш, коли злидні в хаті. Ще хоч би хто дітей був понаймав, як гадалося. А то й весна — всі дома, нікому не потрібні. Давай, батько, їсти. Підупадав настрій у Харитона.

Кінець - кінцем трапилося вже так, що вони обое, і Одарка і Харитон, опинилися в супрязі: його коні, а її плуг, борона, трохи паші.

Отже виїхала Одарка й Харитон на поле в понеділок. З раннього ранку. Ще до східсонця. І орють. Вгорі співають пташки. Кібчики стовбичать над нивою, шугають донизу по споживу. Борозни вкрила галаслива галич. Скрізь навкруги

¹ З повісті „Сорочинська трагедія“ (про події 1905 року).

погейкують інші орачі, — тільки там у них по четвірці, чи то й по шестірці в плугах, а ззаду й ще одна коняка — в бороні, щоб відразу вже й заволочилося. Та то ж на сусідських полях — заможніші, можливо й куркулі. І оглядуються Одарка й Харитон на свої борони — чи багато виорали до обіду? Худоба малосильна — солом'яна, хоч і молода. Великого плуга не потягне. Орють „нольовим“. Це за весь день найбільш чи й вироблять чверть десятини!.. Харитон похмурнів, а Одарка задивилася в просторінь — ген-ген поміщицькі ключі борін. Там і Григор...

Вона думала про чоловіка. На серці ніби відлягали турботи. Адже тепер і вона, як справжня господарка, виїхала робити в поле. „Вже як не кажи, а воно — оремо. Нива буде засіяна. Уродить таки щось. На Семена скінчиться і строк Григору. Розквітається. Трохи свого хліба, трохи того заробітку. Хай вже зиму перебуде дома. А то ж ніколи й не відпочине“.

Та Харитон обірвав солодкі мрії Одарчині. Коні раптом стали. І він заговорив:

— Ви, Одарко, вже якщо той, скрутно вам з пасею, то не дуже й турбуйтеся. Трохи соломи маю, а трохи лози насічу. На ніч ще можна і на чагарники випустити попастися. Хіба ж багато посіву? Вашої півдесятини, в мене одна — то вже тижнів за два й по оранці. Правда, воно б не зайве закінчити якнайскоріш, бо дме ж он як — випарює землю, але не сила наша. Ще б коли Григору вдалося дістати в економії шкапину якусь на підмогу в борону, тоді б інша річ. Тільки — де там, щоб пан коли запобіг...

Харитон махнув рукою. Занокав на коней. Він ходив за плугом і на пір'юватих плямах натискував на чепіги, щоб леміш глибше вривався під корінь. Та це дуже напружувало малосильних коней. І іноді вони ставали. Тоді Харитон зривав плуга, робив полегшення і коні тягнули.

Зараз він теж підняв за чепіги плуга. І ще раз гукнув:

— Но! Но! Іч, не потягнуть. Я вам...

Але Одарка подала пораду:

— То хай уже, мабуть, спочинуть. Адже — заморилися...

І вона випустила з рук мотуз'яні повіддя, наблизилася до Харитона. Потім перекинула батіг через плече, засунула руки за пояс, як це роблять чоловіки під час цікавої розмови, і вже почала з тих слів Харитонових:

— Ну, а насотт паші, то я й не знаю, Харитоне Захаровичу... Аджеж наша така умова...

— Так що ж? Умова умовою, а ми — живі люди. Треба ж розумітися. А чи я не бачу вашої скрути? Хто тепер запобіжить, коли така весна? Кожний про себе тільки думає. Хай уже так, як я кажу.

— Ну, спасибі, — і Одарка вклонилася. — А вже я колись

вашій жінці чи й дітям у пригоді стану, — допоможу. Може ще й на якусь сорочку полотна спроможусь. Таки вкинула трохи конопель на вгороді.

— Е, що там!.. Помиримся...

Харитон ворухнув плечима, повернувся спиною до вітру, витяг з кишені тютюн, почав закурювати. А Одарка стояла на місці, дивилася все в той бік, де кружляли на сучільних лавах ключі поміщицьких борін, і вже скаржилася:

— Так бідуємо, так бідуємо, що й сказати не можна. А тут ще приходить десяцький — до волості тягне. Григор на роботі, як і завжди. З ким би порадитись — нема, то ото йду та й тремчу. На серці тривожно-тривожно. А чого? Ну, от ступила на ганок у волості. Зайшла в коридор. Повно-повно народу. Чекають на старшину. Протискуюся до старостівської кімнати. Та як тільки відчинила двері, він і визвірився на мене — староста. Галасує: „Ви, сякі-такі, чого подвірне не сплачуєте? га? По вас посилати ще? Сами не знаєте! Ось клади мені зараз на стіл один карбованець тридцять сім копійок недоїмки, та за цей рік ще півтора карбованця! Так само ж і по розкладці на волость — дев'яносто п'ять копійок, на мирські потреби — сорок шість...“ І як почав, як почав — нарахував аж сім карбованців. Матінко моя! У мене вже й голосу не стало! І хочу щось відповісти, та не можу. Тільки одно дивлюся на нього. А він сердитий, аж синій... Потім заглибився в купи паперу на столі, а правицею на рахівниці — цок! цок! Я стою. Там, у коридорі, загув уже й народ — мабуть старшина прийшов. Тоді й староста знов глипнув на мене спід лоба та як гримне кулаком по столі: „Як, ти все ще тут? Геть мені з очей! І щоб через годину всі гроші! Коли не принесеш, то насидишся тоді у холодній“. І не знаю вже, як отямилася аж на вулиці. Плачу, плачу, і прямо до Григора в економію: хай уже порядкує сам. Тільки не дістали ми грошей і в економії, бо пани люблять роботу, а щоб допомогти людині, правду кажете, то ні. Довелося продавати поросля, останню плахту, що ще з дівочого залишилася, заборгуватись трохи, і таки виплатити податки. А тепер і справді — ой яка скрута...

— Ну, то й бачите ж... Недарма кажу. Хай, хай якось буде. А то може ще... — і Харитон на цьому слові замовкнув. Почав ніби вовтузитися з цигаркою. Але то він просто стямився, що не слід же, справді, хоч і не чужа людина Одарка, виказувати перед нею зараз свої сподівання, розповідати про те, що вже скоро, мабуть, доведеться цілою громадою йти на панів, то тоді й земля і все, все буде народне, і оті різні податки, недоїмки народ скасує. Аджеж вона, певно, як і всі жінки — не стерпить: одній, другій розповість, а ті далі, і піде, і піде. І тоді це ще нашкодить підпільному гуртку і попсує всю справу. Ні, така балачка була б недоречна. І Харитон, схопивши

Істика, почав чистити полицку, і вже ніби так собі, по-діловому казав :

— То вже й відпочили. Давайте далі. Ще раз-два обійдемо й зовсім випрягатимемо. Поведу ще ось сьогодні трохи таки в чагарники. Попасу...

А за хвилину Одарка знов вела коней за мотуз'яні повіддя у той край ниви і Харитон підтримував за чепіги плуга, налягав грудьми на пір'юватих місцях, і як тільки коні натужувались, зривав його, полегшував тягу і нокав.

По обіді вже недовго орали Одарка і Харитон. Коні після того випасу в чагарниках на молодій болотяній парослі зовсім знеслилися — не могли тягнути й „нольового“ плуга. Отож, дивлячись на це, Харитон і зітхав:

— Ех, Одарко, Одарко, нема більше в світі таких орачів бідолашних, як ми з вами. Хіба ж це робота? Погляньте на коней. А виорали! Курам на сміх. Будемо, мабуть, шабашити...

Тоді й Одарка звела очі на сухоребрих, миршавих коней, що були наче тільки-тільки з води витягнуті — мокрі, понурі, з обвислими ушами, і в неї схопилася лють на серці: як?! То хтось може собі жити, жити на повне задоволення, а їй і шматочка ґрунту нічим обробити? Цебо хай так і гине — пересихає? Проходила ж повз лани Чорниша, то хіба там такі? Змії, а не коні, і годують їх чистим зерном, а тут і самій нема чого в рот кинути. І Одарка вигукнула прокльони:

— То хай вже тим панам боком вилізе наша праця! Кров нашу п'ють, сили виснажують! Іроди!..

— Лай, лай, — бурмотів собі під ніс Харитон, випрягаючи коней, — а панові і люди і бог допомагають. А тут коли б хоч чорт допоміг. — І потім почав він казати вже щось уголос і про богів і про чортів, та разом і про поліцію, пригадуючи „батьківську науку“ станового. — Бив анахтема, в кабінеті, щоб ніхто й не бачив, за обход...

Але Одарка не слухала його. Вона обхопила обома руками голову і гірко-гірко думала: „Що буде, що буде? Як тепер не посієш, то де ж і взяти? Заробити улітку? А де? де? Де заробиш? На поденному? За ті п'ятнадцять, двадцять копійок на своїх харчах придбаєш достатки? А зима ж, а холод... Чи це знов у економії заборговуватися? Знов петлятись без пересядки в строк? То воно ж тільки на ті податки волосні й ви-стачить. А жити? А дитина?..“

І чомусь сплигло тепер в пам'яті Одарчиній оте торішнє. „Носили куми немовля хрестити до попа. Не схотів навіть і розмовляти, аж поки крім „такси“ за охрещення не поставили ще й чвертку горілки та матушці в подарунок — попелясту курку. Так ото саме тоді заборгувався Григор у економії. А дитина, нівроку, росте. Збитошний хлопчик! Все спинається на ноги та „мамо! мамо!“ Остала, йдучи на поле, на чужі руки — у сусіди. Як він там?..“

Харитон випряг уже коні й зібрався гнати їх униз до чарників на пасовисько. Тоді стямилася Одарка й невпевнено якось запитала:

— То як же, Харитоне Захаровичу, завтра?

— Що? Будемо орати. Відпочинуть за ніч, то підуть. Зранку вже й приходьте. А я гадаю тут заночувати.

Одарка міцніше зав'язала хустку на голові, сховала істик у борозну, присипала землею, — щоб хто не нагледів та не взяв. Шлеї та інші речі поскладала на віз — по-хазяйському. Потім ще раз оглянулася навкруги — чи не забула чого, і промовила до Харитона:

— Так я йду. Додому. До побачення!

— Бувайте!.. Ходіть здорові!..

Харитон торкнув рукою волохату шапку і заметушився біля коней. А Одарка пішла спроквола обніжком, обвіяна вітром, переповнена своїми думками. По дорозі вона затрималася біля володінь Чорниша — саме виганяв Григор на край поля ключі борін. Але не зупинився він тут, бо серед лану стовбичив прикажчик і позирав у цей бік. Тоді Одарка нагнала Григора й пішла поряд за боронами.

— Панське, бач, як обробляємо, — говорила, вгрузаючи по кісточки в пухку, масну ріллю, — а своє гине. Випрягли. Не сила. Ти б, може, той, — попрохав підмогу... Воно б у борону треба...

І вона нагиалася, брала в жменю землю, розминала пальцями, підносила до обличчя, нюхала, ніби цим хотіла засвідчити перед Григором оту притаманну гіркоту на серці. А Григор, суворий, чорний-чорний як земля, з запалими очима, худий і високий, мовчав, тільки люто трахав позад коней арапником, підхоплюючи іноді лівою рукою якусь борону, щоб очистити від зволічок. Так до середини лану й не промовив жодного слова до Одарки. А вже звідціль Одарка навпрошки попрямувала додому.

Тепер вона майже бігла. Через старі стерні, обсіяні вже ріллі. Не оглядалася назад. Вітер порошив поли свитини, обпалював губи, різав очі. Над головою, як і вранці, співали пташки і світило сонце. Та не помічала нічого Одарка. Одна думка цвяхом засіла в голові: „Як жити? Що робити? От ще й дитина! Чим же воно винне, що батьки бідні? Не спроможні як слід і нагодувати?“ І її охоплював материнський жаль — біль за дитину. Хотілося, щоб дитина не знала горя, злиденності, щоб росла на втіху...

От вже й її куток — Горбанівка. Одарка йде вулицею. Ще не доходячи до сусідської хати, помітила натовп: заглядають жінки й діти через тин, і в неї стиснулося серце: „А може з дитиною що сталося?“ І прискорила ходу. Вже й серед натовпу. Почула старечий голос:

— Бідна мати!.. А вона й не знає нічого...

Так і скам'яніла Одарка. Але раптом ніби могутня хвиля підхопила її і кинула в хату.

На лавці в ганчір'ях лежав синій комочок. Край ряднини був скривавлений. Дитина не дихала. З жахом на обличчі стояла серед хати сусіда. Ламала руки. Одарка не витримала — знепритомніла біля порогу. Та її вчасно підхопили жінки, віднесли до полу й напнули на обличчя чорну хустку. Так лежала довго. Нарешті прийшов з лікарні фельдшер, оглянув похололу дитину, розпитався, як воно сталося, що лоша хвицнуло і вбило, занотував у книжиці, а Одарка все лежала на полу.

Та ось зойкнула. Тоді підійшов фельдшер, відкинув хустку й дав понюхати нашатир. Вона захитала головою, розкинула руками, за якусь мить глипнула очима, ніби тільки-тільки зі сну, і враз схопилася на ноги. Заголосила на всю хату...

— Тепер пройшло, — сказав фельдшер, спокійно підкрививши вуса. — Хай поплаче, не заважайте. — І пішов. А вже на порозі додав: — Урядника треба сповістити. Адже такий випадок...

І зачинилися за ним двері.

Урядника ніхто й не думав сповіщати. Для чого ці клопоти? А мертву дитину згодом перенесли до хати Одарки. Там обмили її, наділи чисту сорочечку, поклали на стіл перед покуттям і вбрали квітами. Усю ніч потім горіло світло в хаті, куняли жінки і плакала Одарка. А наступного дня на рушниках понесли трупик на кладовище. За маленькою труною ішов Григор і кілька старих бабунь та дітей. Попа не було. Він згодився тільки за десяток крашанок покропити жменьку землі з могилки — і тим закінчити похоронну відправу. Але чи й це потрібно було? Ні Одарка, що залишилася хвора вдома, ні Григор нічого не знали. Боляче! Втратили першого сина! Так це вже мабуть „для годиться“ — зробили сами сусіди...

Одарка пролежала в ліжкові три дні, а на четвертий вийшла на свою бідолашну ниву кінчати з Харитоном оранку.

II

Проходили грози...

На поміщицьких ланах жнива були в розпалі. Озимини покосили до дощів, а тепер квапилися з яровими. Пшениці, ячмені, вівси та гречки — все разом поспівало. Гуркотили з раннього ранку й до пізнього вечора жниварки. Але не впоратись тільки одними машинами. До кіс та серпів треба вдаватись. Тоді вже й почали прикажчики гасати верхи по Сорочинцях та хуторах, загадуючи до панських економій відробляти борги та позички...

І залишали люди своє та бігли рятувати поміщицьке, бо не підеш, коли загадують, коли пану до зарізу потрібно, хоч

там твое хай і сиплеться, хоч і гніє на корені,—то тоді вже не ремствуй: тобі ніколи-ніколи цього не подарують, не забудуть...

Одарці аж ніяк не випадало йти до економії відробляти той пуд чи два борошна та кілька карбованців грошей, що їх тоді Григор випросив у конторі. Правда, час був дуже скрутний: і голодно, і хата вся без верху під зиму, та й вона ж у такому стані—в породіллі лежала. Це ж так. І контора запобігла. Алеж і скільки потім того свого зиску наклала! Удвічі, як не більше... Всю весну відробляв Григор, аж поки не трапилося з ним оте лихо, і знов же таки на економічеській роботі. А тепер іди—іще, іще відробляй. І коли ж йому край? „Е, вже будь що будь, а не піду! Одне те, що треба, яке ні є, своє впорати, а подруге—оця ж хвороба Григора... І завжди з ним щось таке трапиться, коли саме скрута. Тепер—то ще й підірвався, повередив усі нутроші,—тягнули того сволюка на новий свинарник...”

Але Одарка все ж деякий час вагалася. Адже—і звечора, і перед світанком загадували на економічеське. Та кінець-кінцем вирішила і не пішла, а, приготувавши хворому чоловікові якогось куліша, подалася до своєї биндочки. І от жне, не розгинаючи спини. А воно ж і пшениця та—стеблинка від стеблинки й рукою не схопити. Ріденьке, переплутане берізою, засмічене бур'янами, бо пізно, посіяне в сухе...

Сонце вже сходило. Ніби вистрибувало зза обрію. Золотило розгублені на небі клочкуваті хмарини. Над містечком коливався синюватий серпанок. Далина ховалась в імлі. Одарка випрямилася, змахнула з обличчя краплі поту. Задивилася на червоний ранковий схід. У неї ніяк з думок не спадало рдинне горе і лягав смуток на серце. Та раптом оглянулась назад. До неї на баскому вороному коні гнався поміж кіп стернями Гнат. І враз ніби вся скам'яніла Одарка, пізнавши економічеського прикажчика. А він, як той чорний вихор, наближався, і вже ось за хвилину перед нею—розлючений та скажений. Карі, банькуваті очі його як не вистрибнуть на лоба. І Одарці чомусь пригадалося дівочтво. „А не був же таким. О, ні! Ще залицявся тоді, сватався. Правда, відказала, бо любила тільки Григора. Алеж дружби не зрікалася. Потім він найнявся за чорнороба до Чорниша в економію. Одружився з якоюсь міщаночкою, та й пішов угору. А тепер і прикажчик“... І стояла нерухомо Одарка з серпом у руці. „Та хіба ж таки троне?..“

А Гнат хвацько присадив коня на дибки. Кучері вибилися спід кашкета, як у справжнього козака. В руці знятий нагай. І закричав несамовито:

— Ти, халеро, чого це не пішла до економічеського? Тобі скільки ще разів загадувати?

І почав босими п'ятами підштовхувати коня прямо на неї.

Вже запінена кінська морда мало не торкалася грудей. От-от і зіб'є з ніг...

— Тю! Навіжений! Куди ж прешся?!

Одарка півсвідомо, як та кішка, кинулася вбік, і кінь, прохрипівши, промайнув повз неї.

— А! Так ти ще й гратися зі мною будеш... — І Гнат, зовсім збезглуздівши, повернув коня знов на неї. У коня широко роздулись ніздрі, налились кров'ю очі, він хропів і опинився. Та Гнат шарпав за повіддя, роздирав залізними вудилами рот, шалено гупав під боки п'ятами і кричав: — Я тобі покажу, я нагадаю...

І от щось сталося. Одарка вже й не пам'ятала, чого це в неї потекла по руці червона стрічка крові. Воно зразу нічого й не боліло. Тільки аж тепер оце запекло плече. І вона почала відмахуватись серпом.

— Не підлазь, сволото! Бо випущу кендюхи коневі...

А Гнат ще намірювався якийсь раз полоснути нагаєм через плече.

Та Одарка вже так ошкірилася і була така рішуча і страшна, махаючи поперед себе серпом, що в нього не знайшлося мужності підступитися до неї. Він зрозумів, що Одарка тепер не пошкодує коня, а ризикувати йому, хоча б це було й за діло, не виходить, бо ні управитель, ні сам пан Чорниш не простять загибелі жеребця. І він, тільки погарцювавши ще трохи навколо Одарки з серпом, поїхав геть, лаючись і погрожуючи різними карами та судами за панське добро.

Одарка ще довго стояла після того серед поля, самотня, ображена, і гірко-гірко плакала. Їй було і боляче і досадно. Адже Гнат свій чоловік. Не так давно був же й сам бідняк, як і вони з Григором. А тепер що сталося: продався панам. Та ще, мабуть, і дешево, бож так само п'ятами світить, як і світив. Звірюка! Іч, ударив!.. Плече розсік. А завіщо — спитати? Не пішла на роботу до економії. Ну, винні. Хіба ж відмовляємось? Ще відробимо. Видужає Григор, то й до машини треба буде на молотьбу. А коли насправді порухуватись, то ще хто кому й винний... І Одарка нагнулась, вишукала якийсь листатий бур'янець, наклала на поранене плече, перев'язала хустиною, а тоді вже поволі почала знов жати. Плече нило, та що поробиш — треба ж працювати, за погоди і впоратись. І жала, жала, не жаліючи рук, а сльози рясно котились по передчасно вицвілому обличчю і падали на розхристані висхлі груди, на зогріту вже сонцем землю...

Одарка як на вік, то й не стара жінка. Нема їй і тридцяти років. Колись, мабуть, була непогана й на вроду, і гнучка в стані, жвава на вдачу. Алеж украй тепер виснажена! І не дивно: змалечку — в няньках по куркульських та глитайських родин, а все дівоцтво — по економіях у строках. Так від різдва до Семена, від Семена до трійці, а потім знов до

Семена або до покрови й проходили її весни. Недоїдала, недопивала, надривалась в непосильній роботі, терпіла всілякі злигоди. А потім одружилася з таким же, обкраденим життям, вічним бідняком, Григором, і почалося їхнє подружнє життя. Батьки Григора скоро помирали, то й достався їм увесь ґрунт — невеличка садиба з безверхою хатою та півдесятини поля на горбах. Алеж з тих злиднів так і не вирвалися досі. Бож хіба на півдесятині проживеш? Григор не вилазив із економії, хіба захворіє, та й вона ж сама, Одарка, як потануть сніги, то аж до глибокої осені все на поденщині. Навіть за хатою і таким-сяким дрібним господарством, городом чи курами ніколи доглянути, на сусід покидала. Вже тільки торік, як знайшлося дитя, перестала ходити на заробітки — Григор сам працював. Залазив у борги. А потім ще оте нещастя сталося весною...

Думала й передумувала Одарка, жнучи свою нещасну ту смужечку: як його в світі жити, що робити, куди вдаритись?..

Сонце вже пекло-пекло. Давно й з обіду повернуло на захід. Жне Одарка, поспішає. Адже день-два — і сипатись почне, загине й те, що вродило. То хай уже хоч до краю сил, а буде вона жати. Може з чверть таки ж сьогодні впорає. Бож бува ще й дощ захопить. Та Одарці дуже хотілося їсти, ссало під ложечкою, спадала спрага на губи. „Чи піти б таки води ковтнути, хліба того крихту кинути до рота“... Розігнула тоді спітнілу спину, вткнула серп у туго зв'язаний сніп, і тільки аж тепер знов відчула, що в неї болить плече. „Іч, лакиза нещасний!..“

І вона мимохіть поглянула в той бік, куди від неї зник прикажчик... Там вдарило в очі безліч кіп, а на скошених ланах, як ті мурахи, з косами, серпами — відробітчани. Жниварки осторонь пірнали в хлібах. Це володіння Чорниша. А поруч, від Миргородського шляху аж до станції Гоголево — плантації Горвиця. Сім тисяч десятин! Далі на південь — землі Новицького, Богдановича, по сімсот десятин, Розкішного, дрібних панів та підпанків, — пшениці, ячмені, вівси, гречки, картоплі, буряки, табак. А на північ — все Маличине... „Це ж тоді, як Григора привезли, коли підірвався на свинарнику в економії, хтось казав: „Так то обсіли нас пани з усіх боків, і працєю тепер на них“...

Одарка чогось здригнулася і відійшла назад кілька кроків до баньки з водою та вузлика з сухим хлібом під снопом, що першим зв'язала. А коли сіла вже їсти, то в задумливості дивилася перед себе на містечко. „Бідний, бідний Григор, як же він там без мене“...

Дома Одарка застала Григора в дуже тяжкому стані. Він почорнів увесь, глибоко дихав. Очі, що так завжди подобалися Одарці — сірі, сумовиті, — запали, потьмарилися. Губи пересохли. Він раз-по-раз просив холодної води.

У Одарки від роботи боліла поясниця й ламало руку. Та вона всю ніч не відходила від чоловіка. А на світанку, сидячи на ослоні, і не зчулася, як задрімала. Коли вже прокинулася — надворі було зовсім видно. Григор ледь-ледь ворухив губами — не міг говорити. Тоді вона заголосила, побігла по сусідах. Хотіла просити когось відвезти хворого чоловіка до лікарні. Тільки ж кого тепер і знайдеш вдома? Всі — або на своєму, або на панському полі. І повернулася ні з чим додому, приголомшена горем. Та вже їхав якийсь старий ганчірник повз хату. Одарка і впросила його допомогти їй відвезти Григора до лікарні.

III

Був вересень. Молотили хліба. Одного ранку тягнулись до панських молотарок поденщики. Тихо, стомлено. Поодинці, юрбами. Мовчазні й похмурі. У них ще від учорашнього нили суглоби. Та всіх їх гнали злидні, нестатки, неблаганний голод. Вони змушені йти...

Прямувала на роботу до молотарки Чорниша, що ген-ген за містечком, і Одарка. Боліли руки й спина. Зліпались очі, бо майже й не спала. Повернулася додому лише об одинадцятій ночі, — а дома ж в неї й досі хворий Григор! То ще й біля нього довелось поратись. А тепер от нема й четвертої ранку — знов на роботу. Виснажена вкрай... У неї, як і в багатьох інших поденщиків, в руках торба з їжею — працювала на своєму харчу. Бож платили на десять копійок дорожче. Але для Одарки й це гроші, — все ж більше відробить конторі боргу, що ще там лічиться за Григором. Та скоріш розрахується й за ті свої збитки економії, що тоді в жнива не вийшла на панське поле. Дорожила кожного копійкою. Ну, а вже свою образу на того ворога, Гната, що і в суді не знайшла права, глибоко притамала в серці.

„Хай, може колись лиха година поб'є його!..“

Біля молотарки Одарка працювала третій день. Може б і нічого було, — не привикати ж! — коли б ще хоч поводитись по-людському. А то — навмисне так ставляться до неї. Найтяжчу роботу дають: все біля полови та збоїн, у пилюзі. Хоча б раз до соломотрясу поставили чи й на барабан, — все б воно легше. Там свіжого повітря хоч можна перехопити, а то й перепочити якоїсь півхвилини. А тут, біля полови та збоїн, не розгинаючи спини — відгортай і відгортай. Порохнява очі виїдає, у рот, у легені забиває. Зони тої повно в хлібах, осоту, — курить... Ще й той ворог знущається, панський лакиза — Гнат. Гримає: „Ну, ти, робітниця, язиком тільки відгризатись. А от роботи з тебе“... Ходить повз, уїдає: „Тридцять п'ять копійок жалко платити“...

Почуваючи в серці тугу,—бож знов Григор залишився вдома, не може звестись на ноги, не допомогла й лікарня йому, виписали, як безнадійного,—і разом з тим великий гнів на прикажчика Гната, Одарка підійшла до молотарки.

Ті, що прибули поперед неї, вже купчилися біля паровика, гріли руки. А прикажчик Гнат, в забрудненому мастивом та сажено парусовику, роздавав наряди, кому де ставати на першу чергу до роботи. Простуджено чмихав носом і лаявся. Угледівши Одарку, що підійшла останньою, він закричав:

— Ти там лазиш ще й досі... Не видрихнешся... Як гроші брати в конторі, то ми—перші, а тепер, як віддробляти, то, будь ласка, подивіться на неї—задніх пасе... Ізнов станеш до полову та збоїн...

— Як ізнов?.. Це ж нестерпно...

Але на цьому в неї обірвалися слова. Гнат так зиркнув своїми банькуватими очима в її бік і паскудно вилаявся, що вона тільки зітхнула і, похнюпивши голову, відійшла мовчки до свого старого місця.

„Падлюка панська“...

Одарка щільно обкутала хустиною обличчя і так застигла, спершись на граблище. Чекала початку роботи. Незабаром різнув ранкове повітря свисток. Вдарило парою. Завертівся маховик, цуплячи пас, і молотарка тяжко зітхнула, здригнулась, як велетенський звір після дрімоти, загула... Біля гарб тоді заметушилися погоничі. Знявся галас, ляскання батогів. Воли вгиналися, неохоче підходили до молотарки. Але ще якихось півхвилини—і полетіли снопи на площадку барабана. І вже завило, завихріло, посипалась солома, збоїни, полова, зерно... Кинулась Одарка відгортати. Відразу ж і вкрила порохнява. Стало задušно під хустиною. Не вистачало повітря. Та Одарка вперто перемагала знесилля. Напружувала м'язи, вихоплювала відбиту барабаном полову та збоїни на повні граблі,—пнулася з усіх сил. І ніхто, бачачи її в роботі, не міг закинути якоїсь прикрості. Тільки той попихач панський, гнида, нахаба і запроданець, Гнат, проходячи повз неї, глузував:

— Працуй... працюй... Не огинайся!.. Любиш бублики за панські гроші їсти, люби й закушувати...

„Іди ти,—думалось Одарці.—Посіпака проклятий“... Але не оберталась до нього, ніби нічого й не чула.

Так попрацювала вона аж до півдня. А коли машина зупинилась на обід,—обтрусилась, обмила обличчя й руки холодною водою. І ніби сили прибавилося. А вже по обіді не втримала й зняла лемент:

— Так це знов мені йти в ту пилугу?.. Дайте зміну! А то я кину роботу, не можу вже там вистояти. Хоч що—немає змоги...

— А, так ти бунтувати?.. Забастовку?.. На економічеські

гроші пику наїдати ласі, а робити не можу! — і Гнат підбіг до неї, розлючений, вихопив з рук граблі, замахнувся, щоб ударити, та ... тільки брудно вилаявся і загаласав несамовито: — Геть мені зразу від машини! Геть, щоб і духу тут твого не було, задріпана вівця!.. Ще буде мені коверзувати, народ до бунту призводити... Знайдемо на тебе вуздечку. Не турбуйся — економічеське не пропаде. Хата в тебе ще знайдеться на це...

І він кинувся до соломотрясу, почав призначати іншу жінку. Та тільки хто б тепер охоче став до цієї важкої, виснажливої роботи біля половини й збоїн, а найбільше — після такого брутального поводження з Одаркою? Звісно — ніхто.

— Пхі! — відповіла та жінка, відвертаючись від нього. — Мені потрібно... Свою став туди в пилюгу. Адже дарма хліб їсть у тебе... Відсиджується он вдома та виспівує в холодо-дочку, як та пташка... А тут — ковтай пилюгу. Не хочу — і край! У мене легені хворі...

Розлютився тоді Гнат до нестями. Облаяв жінок, як тільки вдатний був, та й почав штовхати їх:

— Геть звідси, ледарі!.. А розправу знайдемо...

Та вже знялася колотнеча... Кричали жінки, кричали чоловіки. Здіймались погрозово кулаки, вила, граблі. Всі напірали на Гната. Подавальщики припинили кидати снопи на барабан і машина гуділа на холостий хід. Кочегар, він же й машиніст, розгубився: не знав, що йому робити — чи подати свисток на тривогу, чи очікувати кінця бучі. Хтось уже біг з порожнім лантухом, щоб накинути на голову очумілого Гната. Але враз він усе збагнув: як той заець метнувся вбік і, випорснувши з погрозового оточення збентеженої юрби, подався до коней. За ним погналося кілька чоловіків і жінок. Та Гнат встиг відв'язати коня від ясел. І так, як був, плигнув на нього, і подався до містечка — тільки й бачили...

Кочегар, він же й машиніст, дав протяжний свисток. Потягнув за ричаг і молотарка стихла. Тоді й розпочався своєрідний мітинг. Кожний кричав, що хотів: поспішався найскоріше сказати своє наболіле... Давали поради один одному: як захистити свої права.

— Бастувати! Бастувати! Кинутись до інших машин... По сусідніх економіях розійтись. Годі нам терпіти знущання панів та їхніх недобитків... Всім разом бастувати, бо скрізь отак...

— Поденне хай платять більше!..

— Харч улущать! А то хробаками кормлять...

— Та щоб і робочий день скоротити!.. Бо з ночі аж до ночі...

— На містечко сповістити... хай виходять сільські громади з панами за оренду балакати...

— Що балакати за оренду? Відбирати зовсім пора... Всю землю панську без викупу...

Бурхливо почався мітинг. Але знайшлися скоро й легкодухі, що відразу ж кинулися ставити опір. Як тільки втік до містечка прикажчик, вони вже й захиталися. Почали ахкати та охкати, що, мовляв, тепер стражники заарештовуюватимуть усіх...

— А в нас же діти... старі батьки... Та кому з цього користь? Хай бастують робочі в містах, а ми почекаємо. Може й так обійдеться... Краще б по-мирному... А то — суд... заслання... каторга...

— До економії хай пішли б уповноважені... Воно ж все таки по закону... Два-три чоловіка обрати б... З самим Чорнишем і побалакають. Бо, може, пан нічого й не знає, — все управитель та прикажчики верховодять...

І вже вигуки переплутувалися:

— Бастувати! Находилися за свій вік...

— Чого бастувати? Не треба!..

— Бастувати!..

— До праці!.. Бо щоб не довелося кулаками очі втирати...

— Заткніть пельку! Розумовичі!..

Сперечалися палко, гостро, жорстоко...

Одарка та ще кілька жінок і чоловіків, не дїждавшись краю, побрали свій одяг, перекинули свитки через плечі, та й пішли додому. А в цей час стернями уже гналися до молотарки з економії вершники і за ними, об'їзним шляхом, коливалась управителя тачанка...

IV

Минали дні. Земля покрилася сніжною порошею. В Сорочинцях наростали революційні події. Народ вже не крився поліції. Часто-густо відбувалися велелюдні збори прямо в волості. Ставилися питання руба: як же з панською землею?..

Сьогодні теж у волості збори. Прийшли й Одарка з тіткою Мариною. Посідали наперед усіх. Саме в цю хвилину скінчив говорити Харитон Захарович, а Макар Плеско, що мав за ним слово, тільки просувався до столу, і в залі знявся шум і гамір. Марині теж забажалося висловити своє почуття, і вона заговорила до Одарки, що була трохи засмучена:

— Ти, Одарцю, кріпись. Не впадай в розпач. Воно може й справді обернеться. Адже щастя як те коло. А переможемо, то й полегшає. Усім тоді життя покращає. Це вже вір мені. Бож самі собі будемо й господарі, і влада. І суд, і земля, і все-всеньке буде в наших руках...

— Ох, тітонько, та чи й доживу до того? Мені ж так тепер важко. Скільки місяців я мучусь з ним! І чи видужає коли! Лікарі вже відсахнулись. А він такий хворий, такий хворий. І живе... Там висох — один кістяк залишився... І їсти

нема чого, і хати протопити. Що було — усе забрали за ті борги економічеські та за подушне. І бебехи, і сяке-таке обіжжя. Трудилася ж! А тепер рук нема за що зачепити...

— Бідна, бідна... Було б і з нами те. Але тепер уже годі. Не заплатили кровожері Палію, і не заплатимо. Досить їм нашу кров пити. І суд той під три чорти... Свій оберемо. Усім народом.

— То ж у вас голова в хаті є. Чи порадитись, чи й відстояти що. А в мене...— І Одарка почала витирати кінцем хустки вицвілі від сліз очі. А Марина співчутливо хитала головою, і, як могла, втішала жінку. Шепітно казала:

— Та не треба, не треба ж, Одарцю. На людях. Щоб ще хто бачив. Кріпись. Е-е!.. А вже там не соромся: приходь — переділюся останнім. Переможемо панів, то якось помиримся. Ну, давай ще будемо слухати Макара. Ой же гарно говорять: як по книзі...

І жінки почали вслухатись у ті запальні слова промовця. Зала принишкла. Плеско дійсно говорив чудово. Кожне слово, кожна риска в його русі, міміка на обличчі, вираз очей вибликали в уяві присутніх яскраві картини поміщицького знущання, кривд, глуму, образ, зневаги... Макар Плеско простими, але барвистими, повними пристрасті й огня словами, заповнив залу. Його слухали так уважно, що пролеті муха — чутно буде її літ.

Потім виступали ще інші промовці. Всі вони доводили, що царизм, який на перших порах пішов був на поступки народові, — все забирає назад, скупчує темні, реакційні сили, кидає їх у шалений бій на придушення революції.

— От уже царські сатрапи почали оголошувати стан військової облоги, виряджати добірні гвардійські частини та козаків на „замиренья“. І шляхи за цими „доблесними“ військами позначаються шибеницями, потоками крові, погромами. Але революційний народ, пролетаріат і селянство, дають гідну відсіч царським псам. Народ кидається в бій з „замирителями“, народ прагне перемоги, бо краще загинути в бою, ніж так сквіти...

Промови знаходили глибокий відгук в серцях батраків, бідняків, середняків, що заповнили тепер усі кімнати волості, коридор і навіть ганок. З багатьох розхвилюваних грудей виривалось і линуло по залі, по кімнатах, по коридорі, відгукувалось надворі на ганку, на широкій волосній площі:

— Не залякають!

— Голови покладемо, а вже не здамо здобуте...

— Всі як один станемо на захист своїх прав. Нам губити нема чого, крім панського ярма на шиї...

Було всім ясно: мирним шляхом, писанням протестів та приговорів з вимогами до царизму жодного ступеня землі не здобути, свобод не одержати, навіть і тих, що переляканий цар

пообіцяв у своєму маніфесті 17 жовтня, не бачити як своїх ушей. Тільки боротьба, тільки жорстока, нещадна, кривава боротьба з царизмом та поміщиками зможе дати й те, і те,— і тільки в союзі з робітничим класом і за його проводом ця боротьба з брехливим, кривавим царем та його міністрами, губернаторами, всією поліцією та жандармерією справді принесе селянству перемогу. Отже треба братись за зброю! Це — так! Іншого шляху нема. І кожний, виходячи потім з волості, думав уже про косу, вила, молоток, сокиру, лом, виготований спис...

І тієї ночі, не покладаючи рук, скрізь по кузнях в Сорочинцях кували зброю. Поспішали. Адже час не стояв!..

Народ озброювався. Приходила опівночі до кузні Марининого чоловіка й Одарка. Вона приносила гартувати стареньку сапку,— все, що залишилося в неї на господарстві після продажу за борги. Потім, як повернулася додому, сиділа в нетопленій хаті біля висхлого Григора. Вкривала його — чим мала. Навіть зняла з голови хустину. Було самій до сліз холодно,— так Григор заспокоївся. А як почало тільки розвиднятися, вона пішла на церковну ограду, хоч трохи назгрібати сухого бур'яну: набачила, як поверталася з волості.

Та бідному скрізь шляхи перетяті. Куди не піткнеться — на перешкоду натрапить. Якраз у цей ранішній час виїжджала з двору попадя Петровська. Вона й побачила Одарку на церковній огряді. Підкликала сторожа, що бовванів біля дзвіниці.

— Хто там бур'яни згрібає?

— Та то бідна жінка — Одарка,— знявши на морозі шапку, вклонився старенький сторож.— Дуже бідна, чоловік у неї хворий. В хаті нема чим і протопити. Так я вже дозволив.

— Що? Дозволив? Самоправствувать?! Адже батюшка скільки раз наказував, щоб нікого, коли нема відправи, не пускати на ограду. Злидота! Ще церкву пограбують! Ану, хай геть звідти!.. Ще мені — бідна жінка...

Попадя передражнила старенького сторожа й презирливо закопилила верхню губу. Її тучне тіло розпливлось, як той гливтяк, на всі сани. Вона почала зручніш вмощуватися.

А сторож, ще трохи потоптавшись на місці без шапки, рушив назад до церкви. Він думав: „І-і ти, морока! Жалко їй бур'яну для бідної жінки. А сама, бач, як одяглась — напевно не холодно. Та, мабуть, і їде на роздобутки,— щоб вас черви поїли. І коли та вже свобода буде? Може б хоч і я мав шма точок землі,— то вже не слухав би цих примхів собачих...

І він вилаявся про себе. Лаяв і попадю, і самого попа Олексія Петровського... „Що вигадали: церкву пограбують... На свій аршин міряють“...

— Поганяй на хутори!— звеліла попадя кучеру — хлопцю,

закутаному в якесь лахміття.— Та не шарпай віжками, як той...— Але не доказала. На ганок вийшов і сам піп Олексій Петровський.— Ти бачиш, яке нахабство...

І вона ткнула пучкою в рукавичці туди, де Одарка згрібала бур'ян.

— Хто ж то?

Піп наставив до лоба козирком руку.

— „Я, каже, дозволив... Бідна жінка“... Негайно рошити! Такий сторож, що й церкву колись обкрадуть...

Коні рвонули. Хлопець сіпнувся назад і попадає носом клюнула в його спину. Почала лаятись, що нездатний поганяти. Проте поїхали. Тільки зарипіли сани по засніженій вже вчорашній ожеледі.

Постоявши ще трохи на ганку, піп зійшов по східцях униз. Попрямував до церкви. Уже біля церковної брами він зіткнувся з Одаркою. Виходила з огорожі обурена й сердита. Вона навіть не глянула на патлача. Пройшла повз нього мовчки. І це шпигнуло попа як голкою в п'ятку. Аж підстрибнув. Така зневага! Ця хамка сміє відвертати пику! Підожди ж!... І він гукнув:

— А почекай но, молодице! Тобі хто дозволив заходити сюди, коли відправи нема?..

Одарка зупинилась. Склавши руки, вона презирливо дивилась на розлючене обличчя попа, на його хутрову шапку, на срібний хрест, що теліпався на грудях. Ще ніколи не зустрічав цей мерзенний піп такої зневаги й ненависті до себе в очах людини, і він спантеличився, якось мить стояв нерухомо перед Одаркою. Та потім враз почорнів, забризкався слиною:

— Тебе хто навчав так поводитися з духовною особою? Безбожники? Смут'яни? Безсоромниця! Покара тебе суд божий і царський... Нема й мого благословення... Бридкі очі твої! Причастя не дам. Ти...

І захлинувся. Одарка харкнула прямо в бороду. Повернулася й пішла поволі до базару. А піп, витираючись, залемментував на всю вулицю. Кричав до сторожа:

— Ти ж бачив? Ти ж бачив?.. За урядником біжи... А сам будеш свідком.

На дивовисько збирався вже народ.

Арон Копштейн

КУРДИ СПІВАЮТЬ¹

Люди! Ставайте під тінню високих крон,
Як звичайно, слухайте пісню мою —
Я вам скажу про молодий закон.

Дійшла вода до наших сухих вершин.
Достигло право для дружніх народів гір.
Прийшов папір, і літери — кожна в аршин.

На високій струні музиканти заграють для нас,
Очі заплющивши, пісню ашуги складають.
Нашою буде земля, нашою повсякчас.

Хто ж це нам двері до раю відкрив,
Землю стару молодого зробив?
Сталін, батько народів, Сталін, окраса окрас.

Ми блукали в пустелі, життя марнували в путі,
Камені плакали, плакали білі сади,
Птиці плакали: тяжко вам, тяжко їти!

Та перебили ми зграю сивих вовків,
Що заріzáли в нас ніжних ягнят!
Переступили ми долю сивих віків.

Нам посміхається камінь, сонце в нашім краю,
Нам посміхаються наші сади:
Ми батьківщину знайшли, землю впізнали свою.

Сталін — життя! Сталін — живий алмаз!
День і ніч ти працюєш в Кремлі!
День і ніч думаєш ти про нас.

Світе наших очей! Сталін — алмаз!
Ми довіряєм тобі наше життя.
Сам живи, — довго живи, — для нас!

¹ В 1

ка народної пісні за записом Араба Шамілева.

Іван Сенченко

НАПЕРЕДОДНІ

РОМАН¹

XI

Видужавши, Василь Ілліч вийшов на вулицю з остаточною думкою розпрощатися з земляками, їх садками й левадами. Але трапилось інше.

В пивниці Несторовича, куди Василь Ілліч зайшов випити кухоль пива й обміркувати напрям мандрівки, його зустрів Данько-машиніст, і за кілька день наш ливарник, слюсар і токар, маючи в перспективі за рік-другий стати машиністом, мчався вже кочегаром на паровозі по маршруту: Луганськ — Дебальцево.

З Даньком було добре працювати. Він родився майстром свого діла. Такі люди не рідкість на святій Русі. Та лихо у тому, що замкнені в її порохнявий льох, вони швидко бліднуть, викривляють рост, порожніють і, щоб залити порожнечу, беруться до знаного способу, а цей спосіб — горілка.

Данько не пив горілки, не курив навіть, віддаючи всю душу машині. Вона у нього йшла як хронометр. Коли б сказати, що він розумів кожен подих її, то й це б не було неправдиво.

Професія людини, що знає одно: повсякчасний рух, — має свої особливості й свої принади.

Шум вітру в ушах присипляє думки і натомість зворушує серце і породжує мрії. Василь Ілліч спускався поволі на цей шлях, Данько був давно уже мрійник. Цих мрій у Данька було дві:

Закохатись і побувати в Америці.

В кишені Данько носив словника англійської мови. Словник рятуював Данька від життєвих дрібниць і нудьги. Білі картки книги, змережані чужими словами, навівали думки про те, що десь то далеко є інші люди, є інші краї, небачені і тому чарівні й принадливі. Адже все далеке — чудове, все неба-

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1, № 2-3 1938 р.

чене — розворушує уяву, викликає запал побувати і побачити все на свої власні очі.

В житті Данько був увічливий, держав себе стримано гордо, з начальством говорив незалежно. Одягався охайно. Влітку, звичайно, не на роботі, носив білу костюмну пару, білу фуражку, сорочки з тугими комірцями й краватками, яких був великий знавець і любитель, як і взагалі всякого дріб'язку — хусток, ножичків, щіточок, кольорових листівок, одеколону. Замість звичайної скриньки, які бувають у машиністів, Данько мав шкіряний зручний чемоданчик, а в ньому, крім їжі — рушник, мило, запасні штани і сорочку, в які він незмінно передягався, закінчивши роботу. Крім усього цього, Данько постійно мав при собі пляшечку з одеколоном. В спеку хлюпне на хустку, прикладе до обличчя і витреться насухо. Це робив головним чином тоді, коли наближались до якоїсь людної станції. У нього, як і в кожного машиніста, була сила знайомих, він любив людей і любив перед ними з'являтися світлим і чистим, звичайно, остільки, оскільки це дозволяла робота на паровозі.

З Даньком було приємно дружити. Кількість знайомих у нього була неймовірна. Йому міг би позаздрити найзавзятіший джигун, певна річ, коли мова йде про знайомих дівчат і жінок. Та ще більше знайомих, ніж серед жіноцтва, у нього було серед чоловіків, усякого віку, знання, роду й племені. Василя Ілліча тягло до Данька, і увесь свій вільний час він проводив з ним. Життя в Каменнім Броді було кінець-кінцем нудним і одноманітним. Та й що спільного було у Василя Ілліча з своїми односельцями і земляками? Лазити з мішками у сусідські садки? Упіймавши парубка з другого кутка, викупати його в болоті або в пилюзі? Стягти сусіді на клуню солом'яного діда, чи занести до Лугані ворота? На все це каменобродські герої були мастаки, та ці вчинки проходили повз душу Василя Ілліча.

Правда, у нього був Йоська, Ваньо, він не порвав стосунків і з Воздвиженським, але це ж був світ відомий, всі слова в ньому сказані, всі думки відомі, а хотілося в ширший світ, а туди пройти він міг тільки з Даньком. От Данько бував у Несторовича Михайла, студента, і часом зітхав за його сестрою. Бачив її раз і Василь Ілліч, і теж зітхнув, одійшовши. Де таку вроду зустрінеш на Каменнім Броді?

Улітку в Луганськ з усіх кінців з'їздилася шкільна молодь, гімназисти, гімназистки, студенти з товаришами, з знайомими і з подругами. Вулиці містечка оживають, оживає і Каменний Брід, каменоломні, Лугань, сади від цих завжди веселих, доладних і привітних гостей. Гомону, сміху! Коли б так уміли сміятись земляки Василя Ілліча, стало б відразу легше жити на світі. Та де там! А от Данько серед цього народу як свій. Білий кітель, тростинка, засмаглий, життєрадісний. Де Данько,

там галас, сміх, регіт, до сліз сміються. Тут і студенти, і гімназистки, і вродливі дівчата. До кожного він уміє підійти, поговорити. Часом просто незрозуміло, де він знаходить тих слів. От він стоїть на розі, в тіні, під деревом, з Несторовичем, стоять десять хвилин, двадцять, півгодини. Пройдуться, стануть край тротуара, і знову розмова. Пізніш ви побачите його із статистиком земської управи, чи на прогулянці з знайомою гімназисткою, а ні—з якимсь парубком, дідком. Із дідком—бляхар він чи огородник, чи заїзд держить—сяде на лавці і затягне розмову. Про що? А десь же, видно, розмова жвава і для них цікава й занятна,—ніяк розлучитись не можуть.

— Скажи, Данько, про що ти говориш із ними?

— Як про що?—усміхнеться Данько. — Про все: про садки, про капусту, про покійного дядька!

— А з Несторовичем?

— Та він же дуже розумний! У Варшаві два роки жив, а звідти до Німеччини рукою подати. От з Череватинською справді нема про що говорити, жаліється—песик захворів у неї.—А ви касторки давали?—Давала.—І компреса клали?—Клала.—А на місяць не виносили, на молодика?—Як!—скрикує.—Хіба це може зарадити?—Кажу, може. Ви от спробуйте. Мордочкою вгору: коли завне, обов'язково видужає.

— Ну, з Череватинською, це відома річ. А от з гімназисткою Зайченковою?—Це була мила, симпатична дівчина, предмет таємних зітхань Василя Ілліча.

— Та, їй-право, не згадаю.

— А ви ж реготались обоє до сліз.

Данько тре лоба.

— Ні, таки не згадаю.

— А з вусатим статистиком?

— Це розумна людина, завзятий пасічник, то й говорили про мого дідуса, такого ж чудака, як і він.

— Та й тільки?

— Та й тільки.

Але луганчанами знайомства Данькові не обмежувались. Їх було розкидано по всій лінії від Луганська до Дебальцева. Та все ж, не зважаючи на це, Данько був не закоханий.

— Це все не те,—говорив він,—звичайно, приємно погуляти в доброму товаристві, а любов—це зовсім інше. Треба, щоб говорило до серця, щоб любов була справжня, щоб прийшла і впала на душу, як грім з безхмарного неба. Адже буває так: ходить, ходить людина, а раптом зирне, гляне, і вже без оглядки сторч головою униз. Оце справжнє кохання. Воно—несподіванка.

Цією несподіванкою і жив Данько. Людні станції п'янили його. Скільки тут люду і скільки несподіванок, можливостей,

скільки чудових поглядів і жінок красивих, статурних, привабливих! І от стане Данько на паровозі у дверях, вдивляється в натовп,— а раптом блисне!.. Та життя залізничника—швидка хвилинка, спливла вона — дзвінок, другий, і зірвався з місця паровоз, може в самий отой момент, коли щастя відхилило двері, щоб забити віддих людині, і залишається бідолазі машиністу тільки солодка туга, мрія про невловиме, чудесне й п'янке. Та це ж і добре, бо ж не дає спати серцю і людський цікавості. Набере шаленого гону паровоз, а тут десь, ізза купки дерев, блисне білим сяйвом сукня, блисне на момент, і вже немає. А може ж то і була вона, що відчиняє двері у щастя? Та машиністові немає часу. „Здрастуй, серце, і прощай, серце!“ І життя машиніста — вічний приїзд і вічне прощання, вічна зустріч і вічна розлука, і в цьому є своє терпке щастя. Данько вірив у нього.

Раз на станції Юр'івка, коли поїзд щось довго задержався і Данько мав змогу стежити цілу вічність за примхливими хвилями людської юрми на пероні, доля таки йому всміхнулася.

Це сталося так. З людського товпища, що заливало перон, відділилась громадка людей. Данько зігнувся і судомисто стис руку Василя Ілліча. Пальці його були холодні й тремтіли.

— Дивися, он вона.

Василь Ілліч глянув. Перед в товаристві вела молода дівчина, русявка, з косами, перекинутими наперед через плечі. Русяве волосся вицвіло, золотилося і, розділене проділом, туго облягало голівку, добре зладжену і красиво посажену. Дівчатко йшло без шляпки, підставляючи обличчя під сонце і вітер. Видно, це було звиклим ділом для неї,— все обличчя їй засмагло і вабило невловимою мінливістю, як це буває в людей, в обличчя яких життя ще не вклало різко окреслених рис — горя, байдужості, чи відваги. Випередивши товариство, дівча подалось по доріжці, вздовж залізниці, з розгону хльоскаючи хворостиною по придорожніх квітах і траві, аж з них летів порошок, і приказувало:

— Упивайтесь, панове, принадами матінки - природи!

— Аня, без бешкету! — крикнули з гурту. Голос належав статурній, чудової вроди дівчині. Василь Ілліч зітхнув,— коли б він хотів закохатися в кого, то тільки в оці білі руки, і в оці очі, у яких перекинулось небо, море і човник цього бідолашного кочегара. Але Данько навіть не зирнув у бік красуні.

— Її звуть Аня,— сказав він,— це чудове ймення!

— Я не збираюсь бешкетувати,— відповіло тим часом дівча,— ти просто класна наставниця.

— Дай сюди хворостину. Витри руки. Леле! Що ти робиш! В тебе ж єсть хустка!

— А мені це подобається!

Увільнивши руки від хворостинки, та, що її названо Аня,

взялась витирати їх об коліна, так точнісінько, як це роблять сільські хлопці після вдалих прогулянок по сусідських баштанах.

Це було суцше бешкетне дитя, навіть погляд, задоволенолукавий, мав не більше рисок зрілості, ніж у того дитяти, що, з'ївши десять дозволених сливок, тягне ручата до одинадцятої, не спускаючи сміливих очей із матусі.

Василь Ілліч стояв у дверях паровоза, кінець-кінцем і сам не міг здержатись від сміху, бачивши, як, відставши трішки від гурту, вона висунула кінчик язика і, пославши цей вираз на адресу красуні, взялася тут же, на ходу, імітувати повільну походку одного з молодих людей, що йшов осторонь товариства, потонувши у свої думки.

Він був високий, і вона стала навшпиньки; через руку у нього було перекинуто літнє пальто, і вона замість нього перекинула гнучке стебло якоїсь трави.

Але це їй швидко набридло. Дівчатко нудилося, озиралося навколо,— до якого б їще узятись бешкету.

— Матінко моя, та це ж живий паровоз, ось дивіться! — враз скрикнула вона і подивилася очима, повними подиву, ніби вперше зустрілася з таким дивом. І вже її очі блищать, на щоках вже рум'янці, вона не може встоять на місці і з криком: „Гайда за мною!“ біжить через порох і бур'яни, стрибає у виріз, повзе мов на сковзанці по його зеленому схилу, на бігу відкидаючи коси назад, бо їх вітром односить в лице. Схил стрімкий. Щоб не впасти, вона розчепірує руки: „Ай, упаду, держіть!“ Але не падає, з розгону переплигує через кювет і вже повзе вгору на насип, хапаючись за траву і за землю руками.

Данько дивився якийсь час у вічі Василю Іллічу, погляд чудний, на лобі крупні краплі поту. Він був схвильований і не міг цього заховати.

Аня тим часом зірвалася з насипу і з сміхом, хапаючись за землю руками, поповзла вниз. З того боку вирізу наближався молодий чоловік з пальтом через руку. З вигляду він був досить незграбний, але обличчя мав відкрите й сміливе.

— Чекайте, Аня, одну хвилинку. Ви сами не подолаєте вилізти.

Та поки він шукав зручного місця спуститись, наблизилася та інша красуня; вона була чарівна і спокійна і щерть повна ласкавості.

— Я, справді, не бачила паровоза ще зблизька,— сказала вона хлопцеві,— залиште Аню її власній долі, їй нічого не станеться, а я можу впасти.

Молодий чоловік подав їй руку, і вони стали обережно спускатися.

Аня вже сидить; схил поріс густою травою та квітами; з них вибиваються тільки її голова й руки, що гуляють по квітах.

Цей момент і вирішив долю бідолашного Данька. Забачивши безпорадний стан дівчини, він шугнув під ускіс.

— Ай,— закричала Аня,— ви мене зіб'єте!

— Ні,— весело відповів Данько, зупиняючись біля неї,— коли ваша ласка, я б запропонував вам свою допомогу.— І простяг руку.

Дівча обдарувало його чудесним поглядом, як метіль зірвалось на ноги і, округнувшись на одній нозі, закричало униз:

— Єлено, Єлено, ура! Я маю собі уже рицаря. Він тут і готовий до послуг.

Єлена — була ота сама інша; вона підвела очі, пильно оглянула з голови до ніг Данька. Сміливо видержавши погляд, він відрекомендувався:

— Я машиніст цього паровоза. Мені здається, я б не обрав нікого, подавши поміч оцій панночці.

— Це вже її справа,— холодно відповіла красуня з ім'ям Єлена. Данько їй не сподобався. Це було видно відразу. Але зате Аня не ховала своєї прихильності.

— А ви не зважайте на неї,— кричала вона,— дайте руку, гайда нагору!

На бігу Аня встигла шепнути:

— Єлена сама себе любить один раз на рік, і то коли спить. На вас одяг у маслі, а їй до серця тільки шовк і духи. Вона б померла і не дозволила б вам навіть торкнутись до неї. А втім, мені вона сестра, ще й старша, і це лихо треба терпіти.

Паровоз і край вирізу відділялись лише вузьенькою стежечкою, всипаною свіжими морськими черепашками. Аня збігла на стежку, і черепашки захрустіли під ногами. Це їй сподобалось. Шарпнувши черевичком, вона підкинула вгору цілий водопад отих черепашок, підхопила на ходу що встигла у жменю, і запустила униз.

— Ай, Аня, ти просто нестерпна!

Аня не чула. Василь Ілліч бачив, що жодна черепашка навіть близько не впала біля Єлени, і все ж її обличчя неприємно скривилось.— Ага, ти он яка цяця!— Подив і захоплення спали. Єлена перестала існувати для Василя Ілліча. І тим більше його вражала Аня. Паровоз захопив її, вона бігала навколо, розсипаючи десятки запитань: а це що, як називається,— дишло? Гаразд! А це? Циліндр? Леле, які колеса, яка потужна громада!

Данько ходив за нею, ледве встигаючи давати пояснення. Вони зайшли наперед і спинилися біля ліхтарів. Паровоз був на парах і увесь дрижав.

— Леле, як страшно!— закричала Аня.— Я не розумію тих, хто лягає на рейки. Здається, від одного страху збожеволіти можна.

Потім вона спитала:

— Ви коли наїздили на людей?

— Ні,— була відповідь.— Але з два роки тому уник лиха, бо самовбивця, кинувшись під поїзд вночі, випадково потрапила на другу колію. Це була жінка чи дівчина. Її шукали, але вона встигла сховатись.

— Ні, це страшно,— скрикнула знову Аня.— Скільки важить цей паровоз?

— Дві тисячі дев'ятсот пудів.

— Жах, хай йому. Ви не читали ніколи Толстого?

— Ні, я читав Толстого і гадаю, що саме тепер ви думаєте про Анну Кареніну.

— Так, але це сумно!

Вона змовкла і згодом сказала:

— Признатися, ви мене здивували. Звідки ви знаєте про Толстого?

— О, я багато дечого знаю.

Наблизилися Єлена з своїми кавалерами, підійшла решта компанії.

— Скажіть,— не дивлячись на Данька,— спитала Єлена.— От я бачу тут рейки: хіба паровоз не міг би робить своє діло без них?

Що відповів Данько на це мудре запитання, Василь Ілліч не чув. Черепашки захрустіли, майнули коси, і на приступку влетіла Аня. Побачивши Василя Ілліча, вона на момент здивовано зупинилась, глянула на нього і тихо попросила:

— Ви дозволите мені зійти по цих сходах?

Певна річ, Василь Ілліч не міг не дозволити і простяг руку допомогти, але Аня, оминувши руку, легко звелася на поручнях, стрибнула, вскочила в будку, обдивилась її і Василя Ілліча в повному його кочегарському параді, примружила оченята та й скрикнула, склавши руки хрестом:

— Леле моя, це ж не людина,— арап! Як вас звати?

Аня стояла біля Василя Ілліча. Зблизька вона була ще кращою ніж здаля. Юність позначилася на всьому рішуче. Дитяче спліталось із зрілим. Мимо безшабашних ухваток, в очах прозирала якась недитяча допитливість. І химерна річ— Василь Ілліч зауважив: обличчя її було безконечно мінливе. От вона скрикує з захоплення, і тоді вся — дитина. Ще хвилинка, вона слухає пояснення — і перед Василем Іллічем людина розсудлива й доросла.

— Мое ім'я Василь Ілліч,— рекомендується кочегар,— а вас, я чув, називають Аня?

— Так, Василь Ілліч, мене звуть Аня. Але, боже мій,— такий красивий мужчина і — кочегар! Та вас же не зможе покохати ні однісінька жінка!

Довелось пояснити. Кочегар — це неминучий шабель, щоб стати машиністом. Справжній же фах Василя Ілліча — токар, слюсар, ливарник.

Аня задумалась, потім несподівано запитала:

— Скільки ви заробляєте? Вам вистачає на життя?

— Тепер вісімнадцять карбованців, але в кращі часи Василь Ілліч виганяв шістдесят і навіть вісімдесят карбованців.

Аня зробила великі очі і довгим поглядом зупинилась на Василі Іллічі.

— Вісімдесят карбованців? Та це ж величезна сума! Що вас погнало сюди?

— Життя.

— Я цього не розумію.

— А пояснити це тяжко.

— Чому?

— Людина не від себе залежить.

— Тоді скажіть: це правда, що начальство зле поводитьсь із своїми людьми — інженери, поліція, майстри?

— Це вірно.

— І з вами також?

— І зо мною.

Аня задумалась. Згодом сказала:

— Мій батько інженер. Дома він дуже лагідний і чулий. Андерсон Яків Іванович. Ви не чули такого? Він довго працював на заводі у Юза. Про нього всі кажуть: „чудовий інженер“. Тепер для значних якихсь справ його викликають у Петербург. Я не розумію, як з такими чудовими людьми, як ви і машиніст, можна поводитись негарно. Ви мені розкажете?

Василь Ілліч розповів би з охотою, але Данько тим часом встиг дати всі пояснення, і громада підійшла до будки. Запрошені Даньком, вони один по одному стали підійматись всередину. Перший увійшов молодий чоловік з пальтом на руці. Увійшов повільно і став допомагати панночкам одолівати приступки. Василю Іллічу він одразу сподобався: у великих і спокійних рисах його він побачив і одвертість, і чесність, і силу — розумову і фізичну. Данько увійшов останнім. Єлена взялась за поручні, та зауваживши, що від них на руках залишаються плями й порошок — одмовилась. Данько давав пояснення, і Василь Ілліч, як і всі присутні, і навіть Аня, заслухались. Данько досконало знав машину. Говорив коротко, стисло і з великою майстерністю. Василь Ілліч, звичайно, добре знав паровоз. З Даньком на цю тему вони вели безконечні розмови. Але в дружній розмові губилося те, що було тепер зовсім очевидно: Данько володів чудовим даром слова.

Чоловік з пальтом на руці запитав:

— Ви любите свій фак?

— Так, люблю. І увесь час удосконалююсь.

— Поясніть, це мені незрозуміло.

Данько витяг з кишені словника англійської мови.

— Я читаю російські технічні книжки. Англійські кращі й поступовіші. Словник мені багато допомагає.

— Ви хочете сказати, що вивчаєте англійську мову?

— Ні, я вже читаю англійською.

Це була несподіванка і для молодого чоловіка і для Василя Ілліча. Вперше тут, при цих чужих людях, він почув це Данькове зізнання, і здивувався. Молодий чоловік підвів брови, переклав пальто з рук на руку,— сказав:

— Ви цікава людина.

— Я просто хочу жити,— відповів Данько.

— Це добре. Але я не розумію, чого саме англійську? Ви хочете залишити Росію заради Англії?

— Ні, Америки.

— Але чому ж?

— А що я маю в Росії? Вибитись в люди простій людині тут річ неможлива. А в Америці не питають, хто ти, аби тільки вмів робити своє діло. Ось мені пише мій друг.— Данько видобув з бокової кишені листа.— Він вже три роки в Америці. Вдень працює помічником садівника, а увечері навчається в школі, і за два роки техніком стане. А тут він як був писарчуком, то так би й залишився до самої смерті.

Молодий чоловік взяв листа, розгорнув, пробіг уважно очима і після мовчанки мовив:

— До цього наші люди мандрували шукати щастя на Кубань, Зелений Клин... Про Америку, як край обітований, я, кажу щиро, чую уперше.

— Про неї мало говорять уголос,— тихо сказав Данько.— Не всім приємно чути, як там живеться народу.

— В такому разі щиро побажаю вам успіху!

Молодий чоловік вийшов з будки, за ним рушила і вся компанія. І вчасно. Вдарив дзвінок. Данько і Василь Ілліч стали ладнатися в дорогу.

Аня задержалась на приступках і, враз повернувшись до Данька, тихо спитала:

— Ви б нічого не мали, коли б на паровозі я залишилась до Луганська? Тут так чудово!

— Чудово?— Василь Ілліч окинув оком непривітну будку, запилену й брудну. Ні, чудового тут було більш ніж мало, як не вважати на Данька. Невже і він припав їй до серця?

— Я б був дуже радий,— відповів зрештою Данько і, кинувши погляд униз на Єлену, спитав:— Але вам дозволять?

— Та хто ж мені може заборонити?!— скрикнула Аня. І стрибнула у будку.

— Аня, куди? Назад!— закричала Єлена. Вона чула розмову. Обличчя їй злякано і вкупі вередливо скривилось.

— Віталій Петрович, та що ж це таке? Заборонить їй, ради бога!

Віталій Петрович, отой самий молодий чоловік з пальтою через руку, привітно усміхнувся і розвів руками:

— Та що ж я можу зробити? Це ж законне бажання збагатити свої почуття новими враженнями. Прогулянка на паровозі — чудова річ, і коли Аня наважилась на це, її можна тільки вітати.

— А якщо це так, — випалила Аня, — то я ловлю вас в слові і прошу: заспокойте Єлену, а мені дайте вашу накидку. Тут не так чисто, і вночі, певно, гуляє вітер.

— Це нестерпно, — видушила із себе Єлена. — Вона безумствує, а ви потураєте їй.

Не обертаючись до Єлени, Віталій Петрович скочив на приступку, передав Ані накидку, а Данькові протяг свою візитну карточку. — Коли б що трапилось, подайте напасників оцю картку.

Василь Ілліч зирнув через Данькове плече і встиг прочитати: „Віталій Петрович Рокіцький. м. Луганськ“.

— То це ви! — пробігши картку очима, скрикнув Данько. — Чого ж ви раніш не сказали, я вас вже два роки як знаю...

Чув про Рокіцького і Василь Ілліч, як про одного з найкращих агрономів Слав'яносербського повітового земства.

З станції прибів захеканий черговий із жезлом.

— Давай, давай! — закричав він на ходу.

Підхоплюючи жезл, Данько ще встиг гукнути Рокіцькому:

— Несторовича знаєте, Михайла? Він мені говорив силу приємних речей про вас.

Поїзд рушив.

Відступивши край насипу, Рокіцький зняв капелюха і замахав у бік паровоза. Данько відповів картузом, Аня хустиною.

Цілу дорогу Аня не відходила від вікна і Данька. Дівчина, яку кінець - кінцем він зустрів на своєму шляху, була незвичайна. Паровоз кидало, шарпало, у відкритій будці шаленствував вітер, ніс порох, уламки вугілля, а вона жила одним настроєм з цим гуркотом, непривітністю й безладдям, не висловлюючи ні найменшого невдоволення, втоми, неспокою. Обличчя їй вкрилося шаром порохи. На білу хустку напало вугілля. Вона не помічала, скрикуючи час від часу: „Як це чудово!“

Кінець - кінцем Василь Ілліч не витримав, і, знявши з цвяшка накидку Рокіцького, накинув її Ані на плечі. Вона обернулась і вдячно великими і чудовими очима глянула на Василя Ілліча. За цей погляд можна було подарувати їй усе.

— Загорніться, — сказав Василь Ілліч. — Уже заходить на ніч, вітер свіжіє.

Ніч була чудова, зірчата. Краєвиди цього шляху мають свої особливості. Це країна шахт. Раз-у-раз то з того, то з другого боку залізниці показуються вони, позначені рясними сузір'ями нічних ліхтарів. Це чарівне видовище. Навколо ніч,

сама темнота, і раптом, мов слід землі, виринають вогні. Від швидкого руху паровоза, від різних зворотів вони то витягаються в довгий ряд, то скупчуються в тісне гроно, враз зникнуть за пагорком, а коли покажуться знов, не відрізниш — чи це огні на землі, чи на небі.

— Адже це чудово, — відставивши якось набік свою лопату, — сказав Василь Ілліч.

— Так, чудово, — згодилася Аня. — Але знаєте що? Ці вогники завжди нагадують мені, що під ними десь прокладено норми, і марно б який шахтар піднімав очі вгору в надії побачити щось більше за свою біду і нужденність. Адже я була в шахті. Бідолашний народ там. Та от що: мені казали, що вони так звикли із своєю бідною, що навіть не помічають її. Мені казали, що вони живуть артілями і що найбільший їх здирщик — артільщик. Це просто вампір! А чого варта хазяйська крамниця! Там дають в борг, але гнилі продукти, і беруть за них втричі. І ще уважайте — живуть вони у страшних землянках. Десять і більше чоловік в одній землянці, свої й чужі, жінки і діти навіть. Туди навернутись не можна, а біля землянок і ступити немає де — покидьки і бруд.

Данько підвів очі, здивовано глянув на дівчину і, якось по-особливому і незнайомому усміхнувшись, мовив:

— Ну, і хай собі! Бруд — значить, інакше не можна, покищо. — Слухайте, Данило Євсейович, мені дивно слухати це від вас, і знаєте чому? Все, що говорите ви, я вже чула від власника шахти. А то не така вже ідеальна людина, щоб брати її слова за щире золото. Чим же це пояснити?

— А навіщо пояснювати? Хіба не зрозуміло кожному, що животіти отак ми будемо доти, доки сами того не захочемо. — Він натиснув на останні слова. — Свідомості нам бракує, темрява безпросвітна нас заідає. Нас же — народу робочого — великі тисячі, а їх, тих „ідеальних“ людей, — жменька. А от все виходить так, що держимо в кулаці не ми їх, а вони нас, п'ють нашу кров. А ми топчемося на місці, показуємо в кращому разі дулю з кишені, а в гіршому — ходимо до шинку, запивати образи. Ні, не так треба. Коли ти мудра, свідомість, то перше, що ти перед собою і над собою мусиш поставити, це — людську ідею: я — людина! Я — цар природи! Цар же природи п'яний біля тину в калюжі не тоне, не ходить вігнувшись в три погібелі перед прохвостом і не благає слізю, а бере, вимагає, відвойовує, що йому належить по праву! Треба, щоб голову — гордо, губи сціплені, кулаки стиснуті, на один удар — десять ударів. О! Тоді буде інша розмова. А без свідомості нашого народу оті ідеальні хазяйчики ще довго будуть гнітити нашого брата і в землянках і в надземлянках, під землею і під сонцем!

Василь Ілліч чув уже ці думки від Данька, і його цікавило, як би шахтарі могли позбутися здирщиків-артільщиків і ха-

зяйських крамниць, отого справжнього лиха шахтарського люду. Що б він порадив зробити?

— А так, що б ви на їх місці зробили? — жваво спитала Аня.

— Анічогісінько, — була відповідь. — Зупинив би роботи і сів би в затінку від сонця. Біля мене сіли б, скажімо, тисячі дві, три, п'ять народу. Попервах ухвалили б артільщиків витурити у тришії, землянки упорядкувати, а від хазяїна замість гнилого товару зажадати золотої монети. З цим добром я пан і хазяїн собі. Хочу нікчемства — зайду в хазяйську крамницю. Не схочу — піду кудись інше.

— Та це ж бунт! — скрикнула Аня. — Коли в батьковій майстерні робітники кинули роботу, їх козаки заганяли нагайками.

— І загнали? — жваво подікавився Данько.

— Звичайно, — сумно відповіла Аня, — що вони мали робити?

— Це як на кого, — поблискуючи очима, зауважив Данько. — Я думаю, що козаки не зробили б нічого, коли б робітники не захотіли вертатися в майстерні.

— Я не розумію вас. Та це й неможливо. Їх били до крові нагайками і стріляли.

— До крові?! — прорвалось у Данька. Василь Ілліч бачив, як він потемнів. — До крові? Катували, стріляли... — І він пильно глянув на Аню.

— Не дивіться на мене так, — відступила Аня. — Ви ж зовсім не такий.

— Авжеж не такий, — відповів Данько. — Я — не такий. Але запам'ятайте мої слова: коли якій купелі судилось омити Росію, то тільки кривавій.

Настала довга мовчанка. Данько повернувся до машини.

— Вам боляче, — спиталася Аня. І Василь Ілліч сам бачив, як її смугляві ручата лягли поверх Данькової руки, твердо покладеної на регулятор.

Життя тим і чудове, що воно сама несподіванка. Справді, чи не химерна доля Василя Ілліча? Ще вчора він, повний чарівних мрій про далекі заморські краї, про прекрасних, статурних жінок дивної вроди, трусився поруч Данька на бруднім паровозі, а сьогодні мрії уже обернулися в життя. Їх запрошено бувають в Рокіцьких.

Просторий сад і будинок з верандою. На сходах веранди у довгих мисливських чоботях, в розхрістаній білій сорочці, увесь затінений селянським брилем, сидить Рокіцький. Єлена в плетенім кріслі читає книгу. Десь восени вони мають по-братися і ця справа давно уже вирішена. Аня, витягшись на цілий зріст, лежить під верандою на піску. В глибині саду на вузькій стежці показуються двоє людей, за плечима рушниці. Даньків сетер і руда полукровка Василя Ілліча га-

сяють в малиннику. Передвечірне сонце пробивається через листя на садову стежку, встеляє її рухомими золотими плямами, примхливо мережить обличчя і одяг людей. Це Данько і Василь Ілліч. По-мисливському, широкими кроками вони наближаються до веранди. Єлена одриває від книги голову і стримано киває, як це й належить майбутній господарці. Рокіцький заправляє у пояс останні патрони. Аня лежить все ще на піску; ноги обгорілі, босі; крупний зернистий пісок залишив сліди на кінчику носа, на бровах і на лобі. Поруч неї стоїть сетер Рокіцького, зачудований і зніяковілий: Аня пильнує щось у піску, і це щось невловиме і незрозуміле для сетера. Та ось чути кроки на стежці. Аня обертається, ясним чудовим поглядом обдаровує мисливців і манить пальчиком до себе Данька. Василь Ілліч по сходах піднімається на веранду, вклоняється Єлені; трішки відвернувшись набік, вона простягає йому чудову білу руку. У Рокіцького руки не чудові і не білі, засмажені, в пузирях і мозолях: він працює на токарським верстаті і у власній слюсарській майстерні. Рушниця, що поблизкує на колінах у нього, це його власна робота. Веранда висока, ні Данька, ні Ані не видно, але розмова їх ясно долітає нагору.

— Що ви тут пильнуєте, Аня? — питає Данько.

— Мурашів.

Василь Ілліч знає, що саме цієї хвилини Аня, не підводячись, простягає Данькові свою смуглу руку, Данько бере її, стає на коліна і тихо цілує у пальчики.

Чути старечі кроки. З дверей виходить бабуса, мати Рокіцького. В домі її називають Олександра Петровна. Василь Ілліч, що вже уместився біля Рокіцького, жваво підводиться. Олександра Петровна міцно, по-чоловічому тисне йому широку долоню.

— Ну, сідайте, голубчику... розкажіть... Данило Євсейович сьогодні десь не прийшов?

— Він тут, — обзивається знизу Аня, — ми полюємо мурашів.

Олександра Петровна і Василь Ілліч наближаються до облавку, перехиляються і дивляться вниз. Данько, поставивши між коліна рушницю, сидить на цеглині, картуз його висить на бузиновому кущику, злегка погойдуються. Поруч з Анею на піску витягся сетер Рокіцького. Два інші собаки лежать під кущами, спочивають, повисувавши довгі рожеві язика. Аня сидить уже, обхопивши коліна руками, і легенько похитується взад і вперед.

Тим часом з двору, майже під саму веранду, підкочується візок Несторовича. Несторович — студент-медик, друг дитинства Данька, приятель Рокіцького і новий знайомий Василя Ілліча.

— От уже прибав і наш Ескулап, — говорить Рокіцький, надиваючись патронташ. У Ескулапа крупне обличчя, очі сірі,

страшенно розумні, плечі широкі, від нього усього віє свіжістю й грубуватою силою.

На веранді прекрасна Єлена і Олександра Петровна. Він вітає їх помахами літнього бриля і підводиться злізти. Візорипить і перегинається. Спочатку показується нога, а далі друга у чудово начищених чоботях. Коли він іде, дощаті сходять гнутися, ходять ходою, і Аня кричить:

— Ах, Ескулап, ви нам зруйнуєте ганок.

І от в холодку під вербою на величезному килимі лежить Ескулап, давши волю подіям іти своїм життєвим неминучим порядком. За десять кроків від нього до срібла розпечений літній ставок.

Над ним небо, чарівне і безхмарне, попід небом літають чудові птахи, навколо, навіваючи казкові мрії, шумить перелісок, там он кипить і булькає вода, в лозових кошах побивається жива, тількищо впіймана риба — все живе, все квітне, хвилюється.

Данько наносив водяних квітів, Аня в розкішному вінку бігає по берегу; навіть Єлена пройшла до води; у комишах десь там раз за разом бахають постріли, — це Василь Ілліч змагається у полюванні з Рокіцьким, і коли вертаються до товариства, в очах їх ще світить невгамовна мисливська завітність.

Суперечки спалахують без підготовки, цілком несподівано.

— Як міркувати правдиво, — починає з місця Аня, — можна позаздрити не багачам, а простій руській людині. Що ми? Плазма лежача! Живши так, як ми, можна одурити з нудьги.

Аня входить в азарт.

— Правдиве людське життя — це одвічна зміна обставин: хто сьогодні тут, а завтра за сотні і тисячі кілометрів, світ того не вміститься в обридлі стіни кімнати. Чого тільки не почує, не побачить, яких дивних пригод не зазнає людина, мандруючи по широкій російській землі! Тут небезпека нагромаджується на небезпеку, а небезпеки виробляють силу, сміливість, допитливість і внутрішнє благородство душі. Брутальність виростає із всезнайства, самозакохання. Людині, яка живе в чотирьох стінах кімнати і бачить тільки себе, видається, що саме вона і є сім'я землі, а все, що не вона, — це нікчемство, мізерія. Людина ж, що пройшла світ своїми ногами, цілком забезпечена від цієї дурної пихи. Із тисячі людей, зустрінутих нею в житті, певна річ, вона нікого не зустріла дурнішого за себе, і разом з тим скільки народу від себе спритнішого, дотепнішого, багатішого душею і серцем. Шлях мандрівника — теслі, кочегара, машиніста, матроса — це шлях від пихи до глибокого благородства, все, що є кращого в світі, він убирає в себе, як губка. Ми ж навіть гілку на де-

реві бачимо через запинальце у віконці, і яке на колір те запинальце, таким видається нам і листочок на дереві!

Аня гарячиться:

— Мені кажуть: це вірно, а підучить мужичка було б не-погано. Неправда, саме цього я б не сказала ніколи: люди в дитячим розумом, якщо хочете, не вони, а ми з вами,— чиста публіка, панство. Засліплення від свого власного становища нам заважає бачити своє справжнє місце в житті. От уявімо себе на хвилинку без капіталів, без маєтків, без цінних паперів у банках. З перших днів ми загинули б, та й уже. А мужичок, як не бідує, а множитья і живе, і, між нами кажучи, нас підгодовує. Він пройшов огонь, воду, мідяні труби, і все знає і вміє: поле посіять — уміє, поставити хату — уміє, млин збудувати — уміє, церкву — уміє, залізницю, паровоз, шахту — уміє, воювати — уміє. Я б вам могла розповісти. У нас будували церкву і ставили хрест на дзвіницю. Взявся за це мужичок, дідусь - тесля. Я тільки дивилася збоку і в мене душа похолола, а йому байдужісінько: прив'язав до спини хреста, а він, уважайте, вдвое вищий за нього, і цап-царап по драбинці.— От і дитина,— кажу я Єлені,— а ти б зуміла отакечки? Та де! Стоїть сердечна, аж губи зблідли, слова не вимовить, а мужичок, як піднявся до маківки, обернувся спиною до неї, і так до ладу, що хрест просто в своє місце і став. Зліз, я й питаю:— Вам, дідусю, не страшно було?— Ні. Що ж тут страшного? От на війні, каже, страшно, у шахті страшно, як засипле землею або по шахті піде огонь... Ще я спитала: от, коли б у вас нічого і нікого на світі не було, що б ви робили?— Узяв би косу й пішов на Кубань.— А якби і коси не було?— На Дніпро, ганяти плоти. А може б і в шахту, а то б у зброд на лимани, народ скрізь живе...

— Так,— відповів Данько,— та тільки живеться цьому народу гірш ніж собаці в негоду! Отак сидиш і подумаєш часом: вірваться б на ноги, схопити за барки їх вельможне сіятельство і струсити б, щоб посипався порох! А от не можна! Сили немає. Та як немає: нас мільйони! І подумаєш — який народ, який дорогий народ! Слюсарі золоті, токарі-віртуози, оті обсіпані сонцем дідусі на дзвіницях — богатирський народ! А от не можуть — і край! В чому ж причина? Чому не можемо? От ви — розумні люди, учені, скажіть!

— Алеж я говорив вам уже,— відповідає Ескулап.

— Ба, ні, дурниця, не те,— гарячиться Данько.— Цілий народ не може, а ви хочете купкою — партія! Ні, це не те!

XII

У серпні 1895 року із Петербурга приїхав Яків Іванович Андерсон, батько Єлені і Ані, людина чарівна, блискуча.

Закінчивши важливі справи в столиці, Яків Іванович як

метеор увірвався в тихий Луганськ, чи, вірніше, у затишні кімнати і садок Рокіцького. Все ожило, зацвіло, збунтувалось. У дворі з'явилися м'ячі, скраклі, на веранді карти, біля воріт візники, а з ними—дальні прогулянки, шумливі екскурсії у придонецькі ліси, на Дінець.

Данько закохався остаточно. Ескулап і Рокіцький робили вигляд, що не помічають нічого. Єлена кидала погляди в бік Данька, і ці погляди не віщували йому нічого доброго. У Василя Ілліча були свої думки й міркування з приводу Данькового кохання. Найкраще, що міг би придумати Данько, це було: забрати Аню і майнути світ-за-очі. Данько вагався. В життя він хотів пройти не з вікна, а, як і годиться людині, у розчинені двері. Після першої зустрічі Андерсона з Даньком Василь Ілліч зрозумів, що вони вже заочно знайомі і в них є уже якесь спільне діло. Удвох їх можна було побачити на лавці в саду, на веранді в кріслах; вони то говорили спокійно, то гаряче сперечалися. Ці суперечки були безконечні, і Василь Ілліч знов дивувався: що ж таке цей Данько? З яких джерел він добуває силу без переходу, відразу, знайти спільну мову з ким завгодно у першій-ліпшій ситуації?!

І знову у Василя Ілліча закрадався сумнів, що Данька, свого приятеля і друга, він знав не всього, що для Василя Ілліча він мав одне обличчя, для Рокіцького—друге, для Ескулапа—третє, що для кожної людини він мав щось нове, що саме—Василь Ілліч не міг би сказати, але він відчував, швидше серцем, ніж розумом, що оте щось існує між Ескулапом і Даньком, Даньком і Рокіцьким, і в'яже їх. Можливо, це була якась глибока незакінчена суперечка, про яку вони не вважали за потрібне говорити на людях і вголос. Для Василя Ілліча Данько був незбагнений і невловимий. Його життя було сама несподіванка, сама суперечливість. Ось він громить і картає руську людину, і тим часом нагромаджує незліченні знайомства; ось він найщиріший друг Василя Ілліча, друг з дитинства, ще з старого луганського заводу, а насправді виходить з усього кола знайомих найменше Данька знає саме Василь Ілліч і розмови та суперечки між ними не бувають ніколи такими завзятими, як суперечки з людьми, мало знайомими, а то й незнайомими зовсім.

Аня зраділа з приїзду батька, і Єлена не відходила від нього; з Василем Іллічем і Рокіцьким він не на життя, а на смерть змагався в скраклі, та ледве звільниться—знову з Даньком.

— Я ще думав і ще раз пересвідчився: пісенітницю ви верзете, молодий чоловіче.

— Доведіть,—гарячився Данько. І от, ставши в холодку десь під вишнею, вони починали знову свою безконечну суперечку.

Все трапилось несподівано. Раз, коли вся громада сиділа на веранді, ведучи розмову про непротивленство Толстого,

двері з кімнати різко відчинились і звідти вискочила Аня, розгнівана й червона. З чемності ніхто не почув, як вона крикнула в двері:

— Так, Паризька Комуна мій ідеал, та її громи надто голосні для ваших благородних ушей.

Для Василя Ілліча слова Ані роздалися як постріл. Він мавуть зблід, урвав віддих. Про Паризьку Комуну, коли над Францією підвелася прекрасна і горда дівка Свобода, він чув від Воздвиженського і з того часу про неї не говорив ні з ким ні єдиного слова. Його замішання ніхто не помітив. Всі тримали себе так, мов би нічого не трапилось. Аня, все ще схвильована, швидко підійшла до Олександри Петровни, — вона сиділа поруч з Даньком, — і обом, торкаючи їх за руки, тихо сказала:

— Ходімо у сад, тут так душно!

Бабуса стурбовано підвелася. Данько поспішив за ними.

На порозі з'явивсь Андерсон. Він був сонний і блаженно спокійний. Пом'ята сорочка на лікті показувала, що він тільки ось лежав на канапі, читав книгу, задрімав, а тепер на веранді сонце сліпить йому очі. Тут Василь Ілліч уперше довідався, що таке видержка і виховання. Ще не відшумувала буря в ушах, ще не вщухли Аніні постріли, а вже веранду і сад затопили веселі вигуки, крик і сміх. Навіть повільний Ескулап-Несторович, залишивши зручне крісло, пихтів на полянці, бігаючи за м'ячем.

Пізно увечері Василь Ілліч пішов на роботу, і все з'ясувалось. Трапилось от що: удень, коли Данько і Аня гуляли на самоті у саду, між ними відбулася така розмова.

— Аня, — сказав Данько, — коли б не ваші сімнадцять років, все було б по-інакшому. Я вмію тримати себе, але це, повірте, тяжка річ. За два роки ми могли б знайти іншу мову.

— Що ж було б, коли б проминули оті два роки? — сміючись, запитала Аня. — Ви розучилися б тримати себе в руках, так?

— Ні, — відповів Данько, — коли б не оті два роки, ви б уже закінчили гімназію і я не дивився б на себе як на злодія у чужому саду.

— Мій сад належить мені. Дайте руку. Бачите, я вас цілую. Хто ж мені перешкодить робити це, коли я люблю?

Вони сіли на лавку. Аня поклала Данькові на плече голову. З кущів вийшов Андерсон і, не помічаючи замішання коханців, сказав, сідаючи біля них:

— Який чудовий день! Чи не находите ви, молоді люди, що сьогодні вся природа співає? — І зітхнув: — боже, яка розкіш!

— Папа, ви слухали нас? — опанувавши себе, спитала Аня.

— Трошки так, — відповів Андерсон. — Ми всі потрошки буваємо свідками чужих таємниць. Проти інших я маю ту перевагу, що одержав їх з перших рук.

Він засміявся і пригорнув Аню до себе.

— От ти й хвилюєшся.

— Папа,— звільнившись через хвилину, сказала Аня,— я не знаю, що чули і що зрозуміли ви із нашої тут розмови, але щоб уникнути неясності, я мушу сказати вам: я кохаю Данила Євсейовича.

— Так, я це чув,— спокійно відповів Андерсон.— І не маю права втручатися у твій вибір. Та коли про це уже зайшла мова, я вправі спитати вас, молодий чоловіче, як глибоко ви кохаєте Аню?

Андерсон повернувся до Данька і чекав.

— Я люблю вашу дочку,— відповів той,— і ви знаєте, я все зробив, щоб бути достойним її кохання.

— Так,— сказав Андерсон, задумався і згодом звернувся до Данька:— А тепер залиште нас на хвилинку. Я б хотів побути тут вкупі з Анею.

Данько пішов на веранду, де і ув'язався в розмову про непротивленство Толстого. Згодом Андерсон і Аня пройшли до кімнати, пройшли веселі і дружні, як бувало завжди.

Проте толерантності й глибокої душевності Андерсонові вистачило лише до кімнати. Усадивши Аню за стіл, він сам спинився навпроти і раптом, без жодного зв'язку з попередньою розмовою, глухо спитав:

— Ну-с, а тепер, мадемуазель, поясніть мені, що все це значить?

Аня підвела очі. Над нею, спершись руками на столик, стояв батько. Обличчя вкривали багрянні плями, очі стали водянкуваті-лихі і жорстокі.

— Ну-с, говоріть,— повторив він і стукнув по столу кулаком.

Аня розгубилася і злякалася. Досі вона звикла бачити батька лагідним, витончено-чемним, добродушним і повсякчас веселим. Думка про нього, як про найблагороднішу людину, у неї склалася з дитинства, він здавався їй кращим за всіх людей, яких вона бачила довкола себе. Всім їм бракувало чогось, йому ж не бракувало рішуче нічого, його любили усі, і він любив усіх, і кожен, хто говорив про нього, говорив з пошаною. Він був розумний і досконало знав свою справу. З усіх інженерів на заводі робітники найбільше поважали саме його, її батька. Згодом, підростаючи, Аня почала догадуватись, що у взаєминах батька з цими людьми не все гаразд, та, як і всі її ближні та домашні, вона все ще гадала, що зло не в її шляхетному, розумному і чулому батькові. У всіх непорозуміннях винні тільки нечесні робітничі ватажки, люди жадібні, загребуші, брутальні, та інші інженери, майстри, техніки, поліція, так само брутальні і грубі. Батько її був зовсім не такий, і вона любила його, справедливого, світлого.

І от тепер, не ймучи собі віри, Аня з тривогою, подивом

І ляком дивилась на нього, намагаючись побачити за цими зловісними і неприязними рисами — рідне, зрозуміле, близьке, те, що звикла бачити всі сімнадцять років свого життя. Він — тільки жартує, подумала вона, лякає і вдає з себе інженера-спрута. Інженер-спрут — справжнє його прізвище Булацель — як зіницю ока беріг свою дворянську гідність, світ поділяв на скот і панство, і п'яний і тверезий твердив одно: „хам зводить голову — звернуть хаму в'язи“. Спрутом його прозвала Аня — таким їй видався восьминіг із романа Гюго. Робітники на заводі Юза дали йому прізвище „Шкура“, а в домі у Андерсонів він був відомий під назвою „Каліфорнієць-малорос“. Колись в Каліфорнії була гарячка на золото. Там люди могли багатіти блискавично, але Булацель говорив: „Дурні! Проти Малоросії всі Каліфорнії світу дурниці, хто хоче збагатіти по-справжньому — їдь в Малоросію“. Булацель не здержував себе ні в словах, ні в учинках. Мову з робітниками він визнавав лише одну — кулаками. Раз робітники накинулись на нього, щоб укинути в піч, він вирвався, ходив по цеху в супроводі поліцей і, коли бив робітників, бив лише в зуби, а потім наказував збирати ці зуби і викидати із цеху. Анин батько дуже вдало імітував цю потвору. В такі хвилини Ані робилося не по собі і вона благала:

— Не треба, папа, це надто гидко і страшно!

Так само і тепер Ані здалось, що батько жартує. Оволодівши собою, повна любові і дочківської приязні, вона потяглася до нього, обняла за плечі, закрила рукою його очі і ласкаво сказала:

— Досить! Як це гидко, я б не хотіла бути донькою потвори. Я — ненавиджу його. Його колись таки вкинуть у піч, і це буде радістю для людства!

Батько якось неприродно хрипко засміявся, і — раптом ніби сонце освітило кімнату — водянкувато-страшні очі зникли, перед нею стояв батько її — колишній, справедливий, світлий і прекрасний.

— От уже й налякалась, — сказав він, — але це тільки гра. Він сів, помовчав і задумливо промовив:

— Химерні люди, привидів бояться, маски страшать їх. Це смішно, моя донечко, але я б хотів, щоб часом і до явищ серйозних ставилися з увагою, на яку вони заслуговують.

— Ти це про що, папа? — з непокоєм спитала Аня. Не зважаючи на зусилля опанувати себе, страх не залишив її ні на хвилину.

— Я про Данила Євсейовича, — була відповідь. — І, коли говорити одверто, мене це не стільки страшить, як дивує. Розуміється, я ні на хвилину не сумніваюсь, що він людина, гідна всякої уваги і подиву, але дистанція — поняття не умовне і змістом своїм глибоко конкретне. Вибрати собі достойну пару — не склянку води випити. Людині властиві почуття, але

вона істота мисляща і мусить знати хоча б те, що сумісне життя терпиме лише тоді, коли незрима гармонія спільних інтересів об'єднує людей, що віряють одне одному своє життя.

— Я тебе уже розумію, — перервавши батькове міркування, сказала Аня. — Дякую за попередження, але, їй-право, цей труд ти взяв на себе зовсім даремно. Можливо, тебе турбує, що Данило Євсейович із простих, але яке нам до цього діло? Ніяке походження не позбавить його гостроти розуму, глибокого внутрішнього благородства і твердості переконань.

Аня встала і попростувала до дверей. Батько перейшов їй дорогу. Він ніби постарів на десять років, посівів, посірів. Стало видно пощерблені зуби, безліч морщинок біля очей; шкіра на обличчі і лобі пожовкла.

— Аня, куди ж ти? — ледве вимовив він, і рука його задремтіла.

— Я тебе слухала, — зупинилася Аня, і їй стало жаль батька. Обійнявши його, вона сказала: — Зрозумій же, папа, я люблю його і... тебе...

— Ах, ти так! — скрикнув батько і враз випростався гордо, майже по-військовому, — ти мусиш пам'ятати принаймні, що я — Андерсон! Так, Андерсон, а не грамотій з паровозної будки! Санкюлот, мужик!

Відступаючи від батька, Аня гаряче відповіла:

— Дворянам властиво багато ілюзій і забобонів, але я не знала, що і ти заражений ними. Папа, це ж... Я навіть не знаю, як це назвати. Це — забобони, пережитки!

— Вони у мене в крові!

— А у мене в крові зовсім інше. Булацель теж дворянин, але хіба хто насмілювся б поставити його на одну дошку з Данилом Євсейовичем. Перший — тип із подонків суспільства, другий — благородна окраса суспільства! А як же ж їх можна порівнювати — гордого санкюлота і канібала в дворянстві?!

— Досить! — люто сказав батько. Тепер очі його свіtilись певністю і владністю. Підсунувши Ані стілець, він сам одкинувся у крісло, поклав ногу на ногу і попередив, перейшовши на „ви“: — Все, що я буду говорити, не стосується вас, та це не дає вам права пропускати мої слова повз уші. Я не буду переконувати вас, що під поняттям прогресу ми розуміємо рух уперед. Так, вперед, і, від себе додаю, і — вгору. Але з якогось часу цю завищену формулу в брутальний спосіб підмінено іншою. Коли в Парижі запанувала Комуна, ваші такі Даньки показали світу свої ідеали...

— Досить, я вас розумію. — Аня підвелася з стільця. — Дальших пояснень не треба, я їх уже маю з інших рук.

— Стережіться, мадемуазель, — застережливо крикнув батько, — шлях до Комуни веде часом вище, ніж того б хотілось людині.

Аня відчинила двері і вийшла на веранду. Шлях комунарів їй видавався єдине можливим для молодій дівчини в Росії. І про це вона крикнула батькові в двері.

За один оцей маршрут Данько зблід, обличчя витяглось, очі запали. Мовчки керував він машиною, мовчки ставав до вікна. Та ось повернувся до Луганська. Упоравшись з паровозом, вони зібрались додому. Дорогу їм перейшов знайомий конторщик, привітався і попросив зайти до начальства.

Начальник сидів за столом. Він був збентежений, але стримував себе і хотів бути спокійним.

— Я вас слухаю,— сказав Данько.

— Сідайте. Ви дозволите мені причинити краще двері?

Двері були причинені, але начальник вийшов ізза столу, щільно гукнув ними і взяв на замок.

— Я прошу вас не дивуватись і повірити мені,— сказав він,— що все, що трапилось, трапилось проти мого бажання і згоди. Є речі, сильніші за нас. Ви знаєте, що у Рокіцьких був обшук?

Це була цілковита несподіванка. Не рухнувши мускулом, Данько спитав:

— А яке це має відношення до нас?

— Ніякісінького. Я просто говорю вам про те, чого ви не знаєте і що вам треба знати.

Він сів, висунув ящик і, понишпоривши там, здобув звідти конверта.

— Це — рекомендація, в конторі ви одержите гроші,— сказав він по хвилі.— Я міг би почати з того, щоб висловити вам свої співчуття, але вважаю, що це зайве: у вашім розпорядженні є ще сорок вісім годин. Після цього стережіться потрапити на очі поліції.

— Дуже вдячний.

Данько встав, взяв в руки конверт. Мовчанка тривала кілька секунд. Порушив її начальник.

— Присядьте на хвилинку,— сказав він і зовсім тихо додав:— Між нами: я в цій справі не розумію нічого. Скажіть, в яких стосунках ви з Андерсоном і хто він такий?

Данько зблід. Якийсь час він неймовірно дивився на начальника і перепитав ледве чутно:

— Андерсон?

— Так.

— Андерсон Яків Іванович?

— Андерсон Яків Іванович.

Данько довго мовчав. Потім скрикнув:

— Цього бути не може! Це — неможливо!

— Ні, це так,— відповів начальник.— По доносу цього Андерсона зроблено трус у Рокіцького і на підставі цього ж доносу я маю наказ від жандармського ротмістра дати роз-

рахунок вам в сорок вісім годин. Мушу сказати, ротмістр доводиться чоловіком моєї сестрі, і все, що ви тут чули, я узяв з перших рук. Цей Андерсон має великі зв'язки в Петербурзі і єдине, що я міг добитись для вас, цінуючи вас як незвичайного машиніста, від ротмістра, це адміністративну висилку замінити добровільним виїздом вашим з Луганська. Все це стосується і вашого друга.

— Так,—нарешті оволодівши собою, сказав Данько,—за це повідомлення я вам безконечно вдячний.

— Одна умова: будьте обережні. Жандарми не ті люди, що дозволяють безкарно розголошувати свої таємниці.

XIII

Василь Ілліч не вперше бував у Данька. У цю чепурну хатину, заховану у вишнику, він заходив десятки раз і щоразу його незмінно зустрічали уже літні без кінця привітні батьки.

Василь Ілліч зійшов на стежку, що вела до хати.

— Ні, не сюди,—сказав Данько. Вони завернули кудись убік, у глиб вишнику. В кінці саду стояла халупка, з вигляду кузня. Всередині приміщення розділялось на дві половини. В передній стояло горно, маленький токарський верстат, на стінах висів слюсарський інструмент. В Луганську, в цьому робітничому місті, таких домашніх майстерень була сила-силенна. Щось подібне мав колись і батько Василя Ілліча, і щось подібне було і в нього самого. В цій майстерні Василь Ілліч направляв рогаці, клепає відра, а то брав до ремонту плужок, борону, кував засуви на двері, пробойці, клямки, ставив сокири. Данькова майстерня мало здивувала Василя Ілліча. Однак, у ній було щось і незвичне для ока. Але це щось зразу пройшло повз його увагу. Помітив цю особливість Данькової майстерні Василь Ілліч не раніше, як спіткнувся ногою. Це була мініатюрна залізнична колія. Почавшись від горна, вона бігла вздовж усієї кузні і зникала під дверима, що вели до сусідньої половини. Данько відчинив ці двері. Друге приміщення було більше, світліше і мало вигляд жилої кімнати. Тут стояв міцної роботи широкий дубовий стіл, ослони і дбайливо заслане ліжко. Біля ліжка стояла відкрита шафа. Вона займала цілий глухий причілок і була заставлена тісно і впритул один до одного товстими книгами і стосами всяких паперів.

— Це мої книги,—відрекомендував шафу Данько.—Тут все технічні: про залізницю, паровози та станції.

Василь Ілліч сів. Рельси, що починалися в кузні, перерізували вздовж і цю кімнату. В тупику, накрита полотняним рядном, громадилась якась купа заліза.

Данько ніколи не говорив з Василем Іллічем ні про свою майстерню, ні про ці книги. Романи Толстого, Тургенєва, книги

Щедрина, Некрасова, Пісемського він тримав дома, у хаті, де бував у нього Василь Ілліч. Тими книгами машиніст охоче дивився з своїм кочегаром. Про ці мовчав. Та Василь Ілліч уже звик до Данька. В цій людині вже ніщо не дивувало.

Василь Ілліч мовчав і ждав.

— Тут всі мої заробітки, — сказав стомлено Данько, — тут всі мої ощадження, тут і мої безсонні ночі. Все, що тут є, це мій труд і кровна копійка. — Він оглянув книги, стоси паперів і вів далі. — Певна річ, все це зібрано не для забавки, та я ніколи й не думав гратися з життям. Коли б ми всі задовольнялись тим, що вже маємо, життя стояло б на місці й закисло б. Його треба підштовхувати. Голими руками тут нічого не вдієш. Міцний гроб — слаба втіха людині. Життя так збудовано, що вгору не вискочиш, не перевіривши того, що маєш в макітрі. Ну, і от...

Данько встав, пройшовся в куток і зняв рядно з того, що Василь Ілліч вважав за купу заліза. Це була модель паровоза. Підштовхуючи, Данько викотив її на середину кімнати. — Тепер слухай. Василь Ілліч слухав, і от що залишилось в його пам'яті.

В ті часи паровози працювали насиченою парою, мокрою. Про застосування перегрітої пари в Росії ніхто ще не думав. Вперше про це Василь Ілліч почув від Данька. Мокра пара чула до коливань температури і за найменшої зміни її частина пари легко обертається в воду, осідає в циліндрі, забираючи енергію, яка в такий спосіб пропадає для машини. Втрата пари не все. Вода, зібравшись в циліндрі, псує покриття і поршень, і це може спричинитися і спричиняється до всяких аварій. Зовсім інше буде, коли пару перегрівати в особливій пристрої — пароперегрівачі.

Перегріта пара цілковито суха, здатна витримувати значні коливання температури, не обертаючись в воду. Віддаючи машині всю енергію, вона разом з тим гарантує її і від пошкоджень.

Року 1895 Данько уже мав модель паровоза, що при швидкості, яка перевищує швидкість першого-ліпшого з тодішніх паровозів, був удвоє потужніший.

— І от на цю роботу я витратив сім років життя і цю роботу пустив у трубу за одну нещасливу годину!

Василь Ілліч зрозумів усе. Він почув, як краплі холодного поту покотились йому по лобі. Все ще не ймучи віри своїй здогадці, він видушив із себе:

— І свою роботу ти показав Андерсонові?

— Так, — була відповідь. — Цій благородній людині я ще три місяці тому переслав у Пітер всі свої розрахунки, міркування і креслення. — Данько посміхнувся. — Майбутній зять мусів на повний зріст показати себе перед тестем. Нестачу благородної крові і грошей він мав поповнити чимсь іншим.

Природа не терпить порожнечі, і Данько дав у заклад свою голову. Ну, що ти скажеш на це?!

Василь Ілліч мовчав. Йому було ясно: одним ударом Андерсон убив двох зайців — позбувся небажаного зятя, вкупі з тим привласнивши і його паровоз. Життя сплело сітку, з якої тяжко було вибратись, і вперше в житті Василь Ілліч завагався. Він знав, що ні Данькова, ні його власна рука не підніметься на Андерсона — на дорозі стояла Аня. Чорна, брудна кров Андерсона стала б між ними і нею: який не був, а він був її батько!

Василь Ілліч вагався й мовчав.

Данько ходив і ходив, очі його сухо, гарячково горіли. Враз він спинився і крикнув, ударивши кулаком по столу:

— „Хам, санкюлот!“ Та до якого ж це буде часу?!

Василь Ілліч вперше побачив цю людину, засліплену ненавистю. І це не здивувало його. Те, що мав у серці Данько, мав у серці і Василь Ілліч. Дитині ж було зрозуміло, що цим глистюкам, чистеньким і надушеним, вже замало стало голих робітничих мускулів, і вони простягають руки до найсвятішого — до їх серця і розуму, вчиняють грабіж, сіють ошуканство; за білими комірцями їх ховається підлота; ясні погляди очей і теплі усмішки їх — це тільки запинальце, за яким ховається холодний, безпощадний розрахунок, ненависть, страх і пожадливість.

Листя в саду зашаруділо. Почулися кроки. З вікна Василь Ілліч побачив в кущах збентежену і перелякану Данькову матір. Данько поспішив надвір. За кілька хвилин він повернувся до кімнати і повідомив приглушено:

— Городовик Дубина вартує уже біля хвіртки. — Далі він довго мовчав. — Майже все, що ми говорили й робили до цього, — дурниця, дитячі забавки. Є справи важливіші!

Василь Ілліч повернув голову до Данька і чекав.

— І Америка чепуха! Тільки те міцне, що завойоване кров'ю. Цю Америку треба зробити у себе дома.

Данько сів зовсім близько біля Василя Ілліча.

— Справа, про яку я кажу, вимагає безстрашності. Це не забаганка на час. Ти ніколи сам-на-сам не говорив з Несторовичем?

— Ні.

— Він марксист. Ти знаєш, що значить марксизм?

— Ні.

— Я поясню. Марксизм — це наука, як відвоювати владу у багатих і передати її пролетарям.

— Що таке пролетарі? — Василь Ілліч вперше почув це слово.

— Це ми з тобою і всі такі, як ми.

— А хто ж нам дасть владу?

— Ми сами її візьмемо.

Василь Ілліч мовчав.

— Я сам не вірив у це. І мало хто вірить в Росії. А проте не так. Ти запам'ятай це і подумай.— І Данько перевів розмову на інше.

— Бідна Аня,— сказав він після довгої паузи.— Вона нічого не знає про діла свого батька і не догадується навіть.

Василь Ілліч просидів в цій хаті ще дві години. Данько був не схожий на себе. Обличчя одухотворилось, поійнялося глибоким внутрішнім світлом і силою. Він говорив про грядущу Росію, про клас пролетарів, покликаний історією визволити людство спід ярма капіталу.

Такі думки Василь Ілліч чув уперше в житті. Щось нове, незнане, прекрасне стукнуло йому в серце, і воно засвітилося невгасимим полум'ям. Його проніс Василь Ілліч потім через усе своє життя. Воно горить в його серці і тепер.

— Чого ж ти мені раніше не говорив про таке? — спитав Василь Ілліч, коли Данько скінчив розмову і змовк.

— Я ж тобі говорив, що сам не вірив. Я змагався з Несторовичем, і він переміг мене. Ти знав мої думки: навколо себе я бачив тільки одну стару нікчемну Росію, п'яну і темну. Він мав інший погляд на справу, і одного разу порадив мене глянути пильно на весняне поле. Ось воно ще сіре. Тільки де-не-де випинаються червоненькі ниточки ранньої порості. Це ми — перші. Прийде сонячний май, заруниться поле, по обрій латоне у зелені. Так і клас пролетарів: за окремими ранніми паростями заруниться ціла країна!

Данько поклав руку на плече Василю Іллічу і спитавсь, вазираючи йому у вічі:

— Звичайно, окремі парості можуть загинути, але ціле поле кінець-кінцем зазеленіє на втіху грядущого людства. Ти як?

— Я — знаю.

Закінчення буде